

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA A L'ANTIGA HOSTATGERIA DE LA SALUT DE SABADELL: DE LA MANSIO ARRAGONE A L'ESGLÉSIA MEDIEVAL DE SANT ISCLE (SEGLES X AL XIII)

Jordi Roig i Buxó (Arrago, SL)

Introducció

Aquest escrit desenvolupa, en primer lloc, els resultats preliminars de la intervenció arqueològica efectuada l'any 2002 a l'interior de l'edifici de l'antiga hostatgeria de la Salut de Sabadell (Vallès Occ.). La intervenció arqueològica a l'hostatgeria de la Salut s'emmarca dins el projecte de reforma i de rehabilitació de l'antic edifici, que està en relació amb el projecte del parc periurbà de la Salut promogut pel Departament de Medi Ambient de l'Ajuntament de Sabadell. Els treballs arqueològics que aquí es presenten van consistir en l'excavació en extensió del tot el subsòl de l'edifici de l'antiga hostatgeria, amb la documentació i l'enregistrament de totes les restes arqueològiques existents (ROIG: 2003 i 2005).¹

Per altra banda, s'intenta fer una reflexió de conjunt i una actualització de les dades històriques i arqueològiques del jaciment de la Salut, inserint-lo en el seu marc territorial i poder analitzar així el poblament del seu entorn i tenir una visió més àmplia de les pautes i les estratègies dels assentaments humans d'aquest indret del Vallès entre l'època romana i l'època medieval.

El conjunt arqueològic de la Salut esdevé un dels jaciments d'època romana més importants i emblemàtics del Vallès. Les diverses excavacions que s'hi han realitzat ja des de principis del segle XX han testimoniat una important vil·la romana amb una gran riquesa estructural i material. D'aquesta vil·la, en coneixem part de la seva àrea industrial (*pars rustica*) i part de la seva àrea residencial (*pars urbana*) i en podem fixar una amplitud cronològica que aniria del segle I aC fins al segle II-III dC, aproximadament.

És en aquest mateix indret on posteriorment trobem emplaçada l'església altmedieval de Sant Iscle, la qual evolucionarà durant tota l'època moderna amb la construcció de l'ermitatge i l'hostatgeria i finalment amb la construcció d'un nou santuari dedicat a la Mare de Déu de la Salut, que actualment té culte.

Situació i descripció del conjunt

El jaciment arqueològic romà, el santuari de la Mare de Déu de la Salut i l'entorn natural componen l'actual parc periurbà de la Salut. Aquest es troba localitzat al pla carener de la serra de Sant Iscle dins el terme municipal de Sabadell (Vallès Occ.), a una alçada d'uns 226 metres. La serra de Sant Iscle, que ja tenim documentada des del segle XI, s'estén per tota la banda esquerra del riu Ripoll, al costat oposat de l'actual nucli urbà de la ciutat de Sabadell, de la qual dista uns 2 km.

El conjunt arqueològic està integrat per les restes corresponents a un assentament romà tipus vil·la, del qual tenim un coneixement força parcial. Les diverses excavacions efectuades de manera discontinua i puntual al llarg del segle XX no han permès documentar la totalitat d'aquest jaciment ni cohesionar les dades i les informacions obtingudes. Aquest jaciment romà ocupa tota l'esplanada del parc actual i s'estén per sota de l'edifici del santuari i l'hostatgeria i per tota la zona ocupada actualment per un bosc de pins. Igualment, desconecem amb precisió l'extensió real d'aquest assentament romà, el qual roman en gran part sense excavar.

D'altra banda, tenim constància de l'existència a l'indret de l'ermita de St. Iscle i Sta. Victòria, que va estar en funcionament fins al darrer terç del segle XIX. Fins avui, es considerava que aquest temple era un edifici datat al segle XIV, que es trobava situat darrere l'hostatgeria, i del qual ja no teníem cap rastre ni se'n conservava cap vestigi. A partir de la intervenció arqueològica d'enguany ha estat possible identificar l'edifici de l'església conservat en la seva totalitat i, a més, determinar el seu origen remot, que cal situar a l'època preromànica, cap al segle X. D'aquesta primitiva església original, se'n conserven les parets perimetrals en alçat.

Així mateix, també formen part del conjunt arqueològic l'edifici de l'hostatgeria –que conserva restes de parets i fonaments d'època romana, medieval i

1 La intervenció arqueològica a l'antiga hostatgeria de la Salut es va desenvolupar entre els mesos de juliol i setembre de 2002. Aquests treballs han estat promoguts i finançats pel Departament de Medi Ambient de l'Ajuntament de Sabadell i el Museu d'Història de Sabadell dins el projecte de reforma i rehabilitació de l'antiga hostatgeria de la Salut. Els treballs van ser encarregats a l'empresa Arrago, SL, Arqueologia i Patrimoni, i van ser dirigits per l'arqueòleg Jordi Roig i Buxó (ROIG: 2003 i 2005).

moderna– i l'edifici del santuari de la Mare de Déu de la Salut, bastit entre els anys 1876 i 1882.

Notícies històriques

Les notícies històriques referents a l'indret són poc abundants especialment pel que fa a l'època medieval. Manca, doncs, una recerca de documentació d'arxiu que ens permeti tenir més coneixements sobre l'indret i l'església de Sant Iscle durant l'època medieval. En aquest sentit, tenim constància d'una menció documental de l'any 1069 que ens parla ja de la serra de Sant Iscle.² Aquest esment puntual esdevé d'una importància cabdal ja que permet constatar l'existència, almenys durant el segle XI, d'una església dedicada a Sant Iscle a l'indret, amb prou entitat com per donar nom a un element geogràfic, la serra de Sant Iscle, que s'estén al llarg de la riba esquerra del curs mitjà del riu Ripoll.

Molt més abundants, però, són les notícies sobre l'ermita durant tota l'època moderna. Aquestes van ser recollides per mossèn Ernest Mateu i publicades als anys cinquanta del segle XX a la revista *Alba*.³

D'altra banda, i pel que fa al jaciment romà, disposem d'abundosa bibliografia sobre aquest, amb nombrosos estudis dels historiadors locals ja des de finals del segle XIX, en què es donà a conèixer el jaciment. Serà especialment a partir de la dècada dels anys cinquanta del segle XX, després de les excavacions de Joan Vila Cinca (1912-1916) i Vicenç Renom (1931-1949), que es generen estudis més especialitzats i interpretacions històriques del conjunt. Aquestes interpretacions estaran enfocades a identificar i associar les restes romanes de la Salut amb l'*Arragonem mansio* de la Via Augusta, citada en les fonts itineràries d'època romana. Ja en la dècada dels anys 1970-80 tenim un seguit de treballs especialitzats centrats en l'estudi concret de determinats materials arqueològics del jaciment com ara les ceràmiques sigil·lades i les àmfores romanes.

A partir dels coneixements actuals podem presentar una recopilació sintètica de les principals notícies històriques, cites i referències documentals relatives al conjunt de l'ermita de Sant Iscle, l'hostatgeria i el santuari de la Salut, des del segle XI fins a l'actualitat:

1069 - Referència a la serra de Sant Iscle (perg. 415 de Ramon Berenguer I, ACA).

1323 - Primera referència coneguda de l'ermita.

1433 - Referència a la casa de la capella de Sant Iscle.

1447 - El rector de Sant Feliu de Sabadell, Antoni Estaper, estableix la seva residència a Sant Iscle.

1557 - L'ermita de Sant Iscle es va convertir en lloc de quarantena de la pesta.

1651 - S'instal·la la morberia a Sant Iscle i es crea un espai de cementiri.

1696 - Inici de la celebració de l'Aplec.

1730 - Es van recompondre les parets i la teulada de l'ermita.

1845 - Construcció del cos avançat dit la sala de l'Ajuntament a l'esquerra de l'ermita. Els baixos eren les cavallerisses i al primer pis hi havia la sala de l'Ajuntament.

1870 - La capella i les construccions annexes es troben en un estat ruïnós.

1868 a 1874 - S'havia enderrocat la sala vella. Abandó del culte a l'ermita.

1876-79 a 1882 - Construcció del nou temple (està en ús actualment).

1896 - Enderroc de les voltes i els arcs de l'ermita i conversió en hostatgeria.

1920-1930 - Es va permetre que l'ermità destruís la cornisa superior del portal i esbotzés el cor i l'escala per entrar-hi el carro de vela. Es va desfigurar el presbiteri amb la construcció del transformador elèctric.

Història de la recerca arqueològica a la Salut

A partir de mitjan segle XIX tenim les primeres notícies de l'existència de restes arqueològiques a l'indret de la Salut, concretament l'any 1844, en què Josep Salvany i Oller observà la presència de restes superficials, que va atribuir a un assentament visigòtic.⁴

Molt posteriorment, entre els anys 1912 i 1916, s'inicien les primeres excavacions a l'indret a càrrec de Joan Vila Cinca, amb la troballa de nombroses restes arqueològiques que ja van evidenciar la importància del jaciment. Al llarg de tota la dècada

2 Perg. 415 de Ramon Berenguer I, ACA.

3 MATEU, Ernest (1950). «La Mare de Déu de la Salut de Sabadell». *Alba*, núm. 2, pàg. 31-33.

4 SALVANY, J. (1844). *Reflexiones críticas sobre la antigüedad de la Parroquia de Sabadell*. Sabadell.

dels anys trenta i quaranta del segle XX, a l'indret es van anar succeint diverses fases d'excavació a càrrec de Vicenç Renom i Costa. Aquestes excavacions foren de caràcter puntual i afectaren diferents espais, en especial a l'entorn de l'edifici de l'hostatgeria i l'antiga capella, així com algunes estances interiors.

Durant tota la segona meitat del segle XX el jaciment va quedar oblidat sense que despertés cap tipus d'interès per reprendre i completar les excavacions, i no va ser objecte de cap intervenció arqueològica, a excepció d'una excavació puntual realitzada els anys 1986 i 1988 a la sala ocupada pel transformador elèctric de l'hostatgeria.

Darrerament, entre els anys 1999 i 2000 i 2002-2004, amb motiu de les obres de millora del parc periurbà de la Salut dutes a terme pel Departament de Medi Ambient de l'Ajuntament de Sabadell, s'han efectuat diferents actuacions arqueològiques puntuals consistents en el seguiment i la supervisió dels rebaixos i la realització de cales de sondeig en diferents indrets del parc i, especialment, a l'entorn de l'edifici de l'hostatgeria.

– Les campanyes arqueològiques de 1912-1916

Les primeres excavacions a l'indret s'iniciaren el mes d'agost de l'any 1912 dirigides per Joan Vila Cinca.⁵ Durant aquestes campanyes es localitzaren vestigis arqueològics rellevants i nombrosos materials. Per la seva magnitud, en destaca un magatzem amb 68 *dolia* de grans dimensions que es relacionaria amb una estança paral·lela estructurada per diversos pilars quadrats. A les seves proximitats es documentà un dipòsit de líquids que presentava un revestiment d'*opus signinum*, així com les restes d'una dependència incompleta amb part d'un paviment i un mur perimetral. Cal destacar també la localització d'un forn rectangular de dimensions considerables, probablement destinat a la producció de peces de grans dimensions, com ara contenidors amfòrics. Aquest forn és el que posteriorment s'ha atribuït a la producció d'àmfores Laietana 1, i que sembla que estaria en funcionament des de la primera meitat del segle I aC fins al segle I dC.

Pel que fa als materials arqueològics més singulars, alguns dels quals estan desapareguts actualment, cal destacar tres monedes gregues, tres

monedes d'Agripa i una d'August, diverses eines de ferro majoritàriament d'ús agrícola, alguns fragments de vidres tallats i decorats d'importació, com també nombrosa ceràmica romana corresponent a vaixel·la de taula i a recipients contenidors i d'emmagatzematge. En aquest sentit, s'ha de tenir en consideració, tal com es desprèn dels diaris d'excavació, de l'existència de nivells de destrucció i abandonament amb senyals evidents d'incendi, que haurien segellat les restes i els materials arqueològics.

– Les campanyes arqueològiques de 1931-35 i 1948-49

A partir de 1931, després de la compra dels terrenys del jaciment per part de l'Ajuntament de Sabadell, continuen les excavacions arqueològiques, ara sota la direcció de Vicenç Renom i Costa.⁶ Durant una primera fase dels treballs, duta a terme entre els anys 1931 i 1935, es documentaren dos forns, un de planta rectangular i un altre de planta circular de dimensions més reduïdes. Així mateix, també va aparèixer un dipòsit de líquids amb revestiment d'*opus signinum* que tenia uns graons d'accés a un dels costats, una canalització feta de *tegulae* i una conducció de plom.

D'altra banda, al costat nord de l'edifici de l'hostatgeria es localitzà un gran dipòsit, també amb revestiment d'*opus signinum*, del qual sortia una canalització feta d'obra que s'estenia per sota de l'edifici de l'hostatgeria, creuant-lo transversalment. A tocar aquest dipòsit van aparèixer diverses parets que delimitaven estances que no s'arribaren a definir ni a excavar.

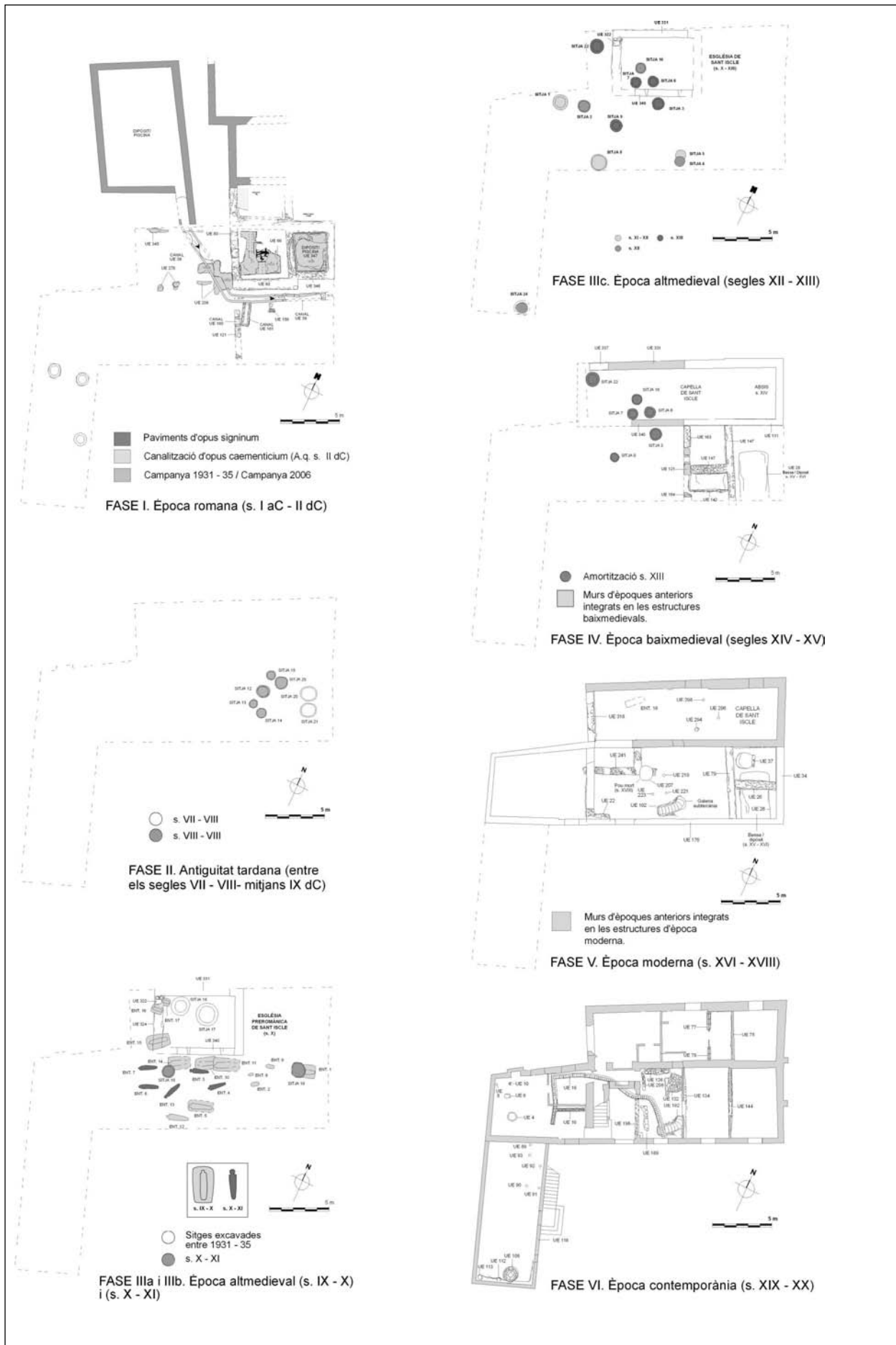
Durant aquesta fase (1931-1935) també s'excavà en diferents espais de l'interior de l'edifici de l'hostatgeria. Concretament, s'actuà a l'espai corresponent a l'antiga capella, de la qual només es va excavar la seva part central. Aquí es va poder resseguir la canalització que provenia del gran dipòsit exterior, es van excavar parcialment tres sitges i sembla que dos o tres enterraments d'època moderna; a més, es va localitzar el mosaic de tesselles negres i blanques amb la figura de Neptú flanquejat per una sirena o tritonessa. Aquest mosaic estava emplaçat a l'interior d'una estança de la qual s'identificaren els fonaments de dues parets perimetrals originals d'època romana. El mosaic fou extret en bloc l'11 de juliol de 1934 i traslladat al Museu d'Història de

5 VILA, J. (1914). «Arqueologia. Excavacions a la serra de la Salut». *Ars. Revista Quinzenal de Literatura i Arts de Sabadell*, núm. 1, 2 i 3, any I. Sabadell.

VILA, J. (1927). *Memoria de los trabajos realizados en las cercanías del Real Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell*. Imp. Ribera, Sabadell.

6 RENOM, Vicenç (1961). *Diari d'excavacions*, 3 vol. (Diaris inèdits mecanografiats, vol. III: *La Salut*, 3a època, gener de 1948). Museu d'Història de Sabadell, pàg. 173-197.

RENOM, Vicenç; MAS, Lluís (1950). «Las excavaciones del poblado de Arragona». *Arragona*, núm. 1-2, Museo de la Ciudad de Sabadell, Sabadell, pàg. 93-118.

LÀMINA 1. Fases evolutives del conjunt de la Hostatgeria de la Salut des d'època romana (s. I aC - II dC) fins el s. XX.

Sabadell, on actualment és exposat. L'excavació en aquest espai no prosseguí més enllà d'aquest nivell. També s'actuà puntualment en una de les sales de menjador fins que es va localitzar la canalització que provenia del dipòsit exterior i creuava l'espai de l'antiga capella.

Posteriorment, amb motiu de la realització d'obres a la zona del passeig d'accés al santuari s'inicià la segona fase d'excavacions de Vicenç Renom, que es va dur a terme entre els anys 1948 i 1949. Aquestes foren de caràcter més puntual però van permetre documentar algunes restes arqueològiques interessants. En destaca un forn de planta rectangular, una estança absidada (*exedra*) amb una habitació quadrada al costat, un mur amb un paviment de morter i peces semicirculars i, finalment, un altre dipòsit de petites dimensions. Pel que fa al material arqueològic, es recuperà ceràmica ibèrica, tubs de calefacció fets d'argila, àmfores romanes, algun fragment de marbre i diversa ceràmica sigil·lada.

En l'apartat de consideracions, a partir dels resultats de les excavacions efectuades aquests anys i segons l'opinió dels seus excavadors, va ser possible identificar tres moments d'ocupació. D'acord amb les seves paraules, tindríem «una primera ocupació ibèrica, una segona indígena romanitzada i una tercera que reutilitza materials de la segona i perdura fins a temps medievals» (RENOM; MAS: 1950).

La intervenció arqueològica de 2002

La intervenció arqueològica de 2002 ha consistit en l'excavació en extensió de tot el subsòl de l'edifici de l'antiga hostatgeria, amb una superfície aproximada de 260 m². Aquest subsòl ha estat estructurat en set sectors que es corresponen amb set espais o àmbits arquitectònicament diferenciats de l'interior de l'edifici de l'hostatgeria.

L'excavació en extensió de tot el subsòl ha permès documentar nombroses restes arqueològiques, amb una especial densitat i concentració en tota la seva meitat nord-est. Aquestes restes s'estenen per sota de l'edifici de l'hostatgeria cap a l'espai adjacent dels horts de tramuntana i el pati d'entrada de migdia; tot plegat forma part d'un jaciment arqueològic molt més extens que ocupa tota la part central del parc de la Salut.

Amb els resultats arqueològics d'aquesta intervenció a l'antiga hostatgeria de la Salut l'any 2002 ha estat possible conèixer amb profunditat la seqüència evolutiva del jaciment, amb diferents fases històriques que esdevenen d'una importància cabdal a l'hora d'analitzar l'ocupació humana i reconstruir l'evolució de l'indret de la Salut.

– Sector 1

En aquest sector és on s'ha documentat la major potència arqueològica, amb més de tres metres de seqüència estratigràfica. Al nivell superior, per sota de l'enrajolat actual, s'individualitzaren diversos estrats (UE 23-25, 50 i 51) corresponents a un anivellament de l'espai efectuat durant els segles XVII i XVIII per tal d'ampliar cap a llevant l'edifici de la casa de l'ermità i la sagristia. D'aquestes ampliacions es localitzà el potent fonament d'un mur perimetral fent angle d'uns dos metres de fondària, construït amb abundant morter de calç barrejat amb pedres i fragments de rajols (UE 34). Aquest correspon fonament a una obra constructiva del segle XVIII.

D'altra banda, es localitzà un potent fonament del segle XVII (UE 26) situat al mig del sector i obrat en els estrats d'anivellament UE 50 i 51. Aquest fonament correspon a un cos edificat annex que recolza sobre l'absis de l'església de Sant Iscle i la casa de l'ermità, pel seu costat de llevant.

Per sota dels potents estrats d'anivellament de terres UE 50 i 51 generats al segle XVII per la construcció del mur UE 26, s'hi localitzà un retall de planta el·líptica irregular a manera de pou mort (UE 36) corresponent a un moment d'ús anterior, però situable dins l'època moderna. Aquest retall presentava una fondària conservada de quasi un metre i un diàmetre de poc més d'un metre, amb el fons lleugerament còncau. Es retallava en part al terreny natural i, per altra banda, trencava un lateral de la canal romana UE 39 i gran part de la sitja 19 d'època medieval. En aquest punt, i atès que el retall va seccionar les terres de rebliment de la sitja que serien poc consistents, es va construir un muret de contenció de pedres col·locades en sec fent filades irregulars (UE 37).

Així mateix, corresponent també a l'època moderna (fase V), però atribuïble a un moment anterior, que podríem situar entre els segles XV i XVI, es documentà un gran retall efectuat al terreny natural (UE 28) a manera de bassa o dipòsit d'uns 2,5 metres d'amplada, uns 4 metres de llargada conservada i quasi un metre de fondària màxima conservada. Aquest seguia un eix nord-sud que s'estenia per sota de l'edifici actual de l'hostatgeria cap al pati de migdia.

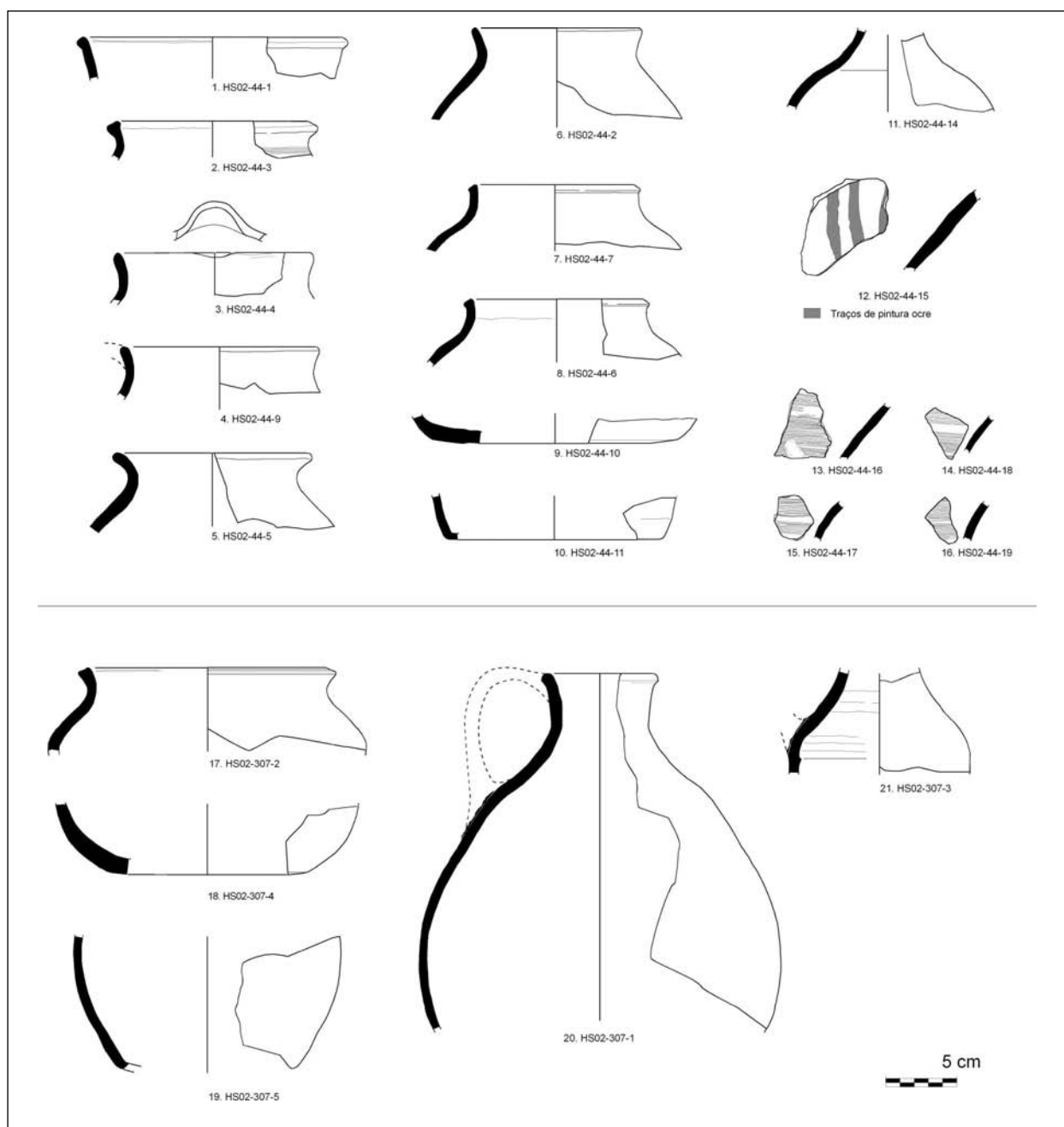
Aquest gran retall, situat a l'extrem de llevant, presentava una planta rectangular allargada, amb el fons aplanat irregularment de secció lleugerament còncau, amb les parets laterals rectes i un pendent suau cap a la seva part central. El retall era paral·lel al mur de tancament est (UE 79-145) de la casa de l'ermità del segle XIV-XV, i per tant estaria ubicat en un espai exterior.

Pel que fa a la seqüència estratigràfica d'aquest retall, va ser possible identificar al seu interior uns potents estrats de rebliment de terres i pedres (UE 29 i 52) que el taparen totalment i significaren el seu abandó. Aquests nivells els podem situar al segle XVI a partir del material arqueològic localitzat. El material es caracteritza per les produccions ceràmiques en reflex metàl·lic català i la terrissa vidrada del període. D'aquesta manera, i a partir de la seqüència estratigràfica, sabem que aquest retall/bassa és anterior a les ampliacions constructives del segle XVII. En aquest sentit, el potent fonament UE 26 ja es construeix retallant-se en els seus estrats de rebli-

ment, i els estrats de terres d'anivellament del segle XVII (UE 50 i 51) ja el cobreixen totalment.

Ara com ara, desconeixem la magnitud i l'extensió total d'aquest retall, per la qual cosa és difícil avançar-ne alguna interpretació. A partir de la seva morfologia i característiques físiques es podria assimilar a un tipus de bassa o dipòsit excavat al terreny natural per tal de regar els horts de l'ermita situats en aquest indret de llevant del cos edificat.

D'altra banda, i pel que fa al període altmedieval (fase III, segles IX-XI), tan sols es localitzà en

LÀMINA 2. Ceràmica de la sitja 20 (UE 44) s. VII - VIII. 1-8: Olles de ceràmica òxido-reductora. 9 - 10: Fons d'olla / gerra. 11: Coll de gerra. 12: Fragment informe de ceràmica òxido-reductora amb tres línies o regalims pintades. 13 - 16: Fragments informes amb decoració pentinada. Ceràmica de la sitja 12 (UE 307) s. VIII - mitjans IX. 17: Olla de ceràmica òxido-reductora. 18 - 19: Fragments de recipient tancat amb allisat exterior. 20: Meitat superior d'una gerra de ceràmica òxido-reductora de pasta bicolor amb arrencada d'una nansa lateral i un possible bec pinçat. 21: Ampolla de ceràmica òxido-reductora amb arrencada d'una nansa. Dibuix: Jordi Roig i Buxó.

aquest sector un enterrament en fossa fusiforme amb doble reclus (ent. 1) que estava seccionat per una sitja medieval (sitja 19) en la seva meitat superior. Tal vegada podria tractar-se d'una fossa antropomorfa.

Així mateix, es localitzaren també dos fons de sitja (sitges 20 i 21) corresponents a l'antiguitat tardana, entre els segles VI i VII dC (fase II), molt escapçades pel retall/bassa UE 28. Aquestes presentaven uns estrats de rebliment amb material característic d'aquest període corresponent a les ceràmiques reduïdes i oxidades de cuina que ja hem identificat en d'altres jaciments d'aquestes cronologies de l'àrea vallesana, amb què oferien evidents afinitats tècniques i morfològiques.⁷

– Sector 2

En aquest sector la densitat arqueològica també fou gran. S'identificà part d'una edificació baixmedieval (fase IV) i se'n localitzaren els murs perimetrals, dotats d'una certa entitat constructiva, obrats amb còdols lligats amb morter i disposats en filades més o menys regulars (UE 147 i 163); així, quedava configurat un cos edificat de planta rectangular allargada afegit al costat de migdia de l'església.

Un d'aquests murs (UE 147) es troba situat al mig de l'espai seguint un eix est-oest i presenta continuïtat en el seu extrem est, fent un gir en angle recte cap al nord i un altre cap al sud. El seu extrem oest recolza sobre el mur romà UE 121 aprofitant-lo parcialment. Així mateix, també es va identificar un tram de mur (UE 163) que refà parcialment aquest mur romà UE 121 en el seu extrem nord, on estava trencat per una tomba antropomorfa altmedieval. D'aquesta manera, és possible refermar l'aprofitament d'aquest mur romà UE 121 en la construcció del cos baixmedieval, de manera que esdevindria la paret de tancament de ponent de l'edificació del segle XIV.

Per altra banda, s'observa que el mur UE 147 va ser aprofitat parcialment per les construccions modernes posteriors, i que al damunt del seu brançal de llevant es va aixecar el mur perimetral UE 179, del segle XIV.

Així mateix, va ser possible identificar també el mur d'ampliació de la nau i l'absis de l'església del segle XIV. Es tracta de la paret UE 31, feta amb còdols lleugerament retocats i ordenats en filades més o menys regulars que s'assenta damunt del potent mur romà UE 80. Aquesta paret de l'església té continuïtat cap al sector 1, on presenta un potent fona-

ment de quasi dos metres de fondària atès el desnivell del terreny en aquest sector de llevant. Pel seu extrem oest, aquesta paret UE 31 de l'església baixmedieval recolza sobre el mur precedent de la nau de l'església preromànica UE 340, conservant-ne l'alçat. D'aquesta manera es va efectuar una ampliació cap a llevant de la petita església preromànica, afegint-li un nou tram de nau i un nou absis.

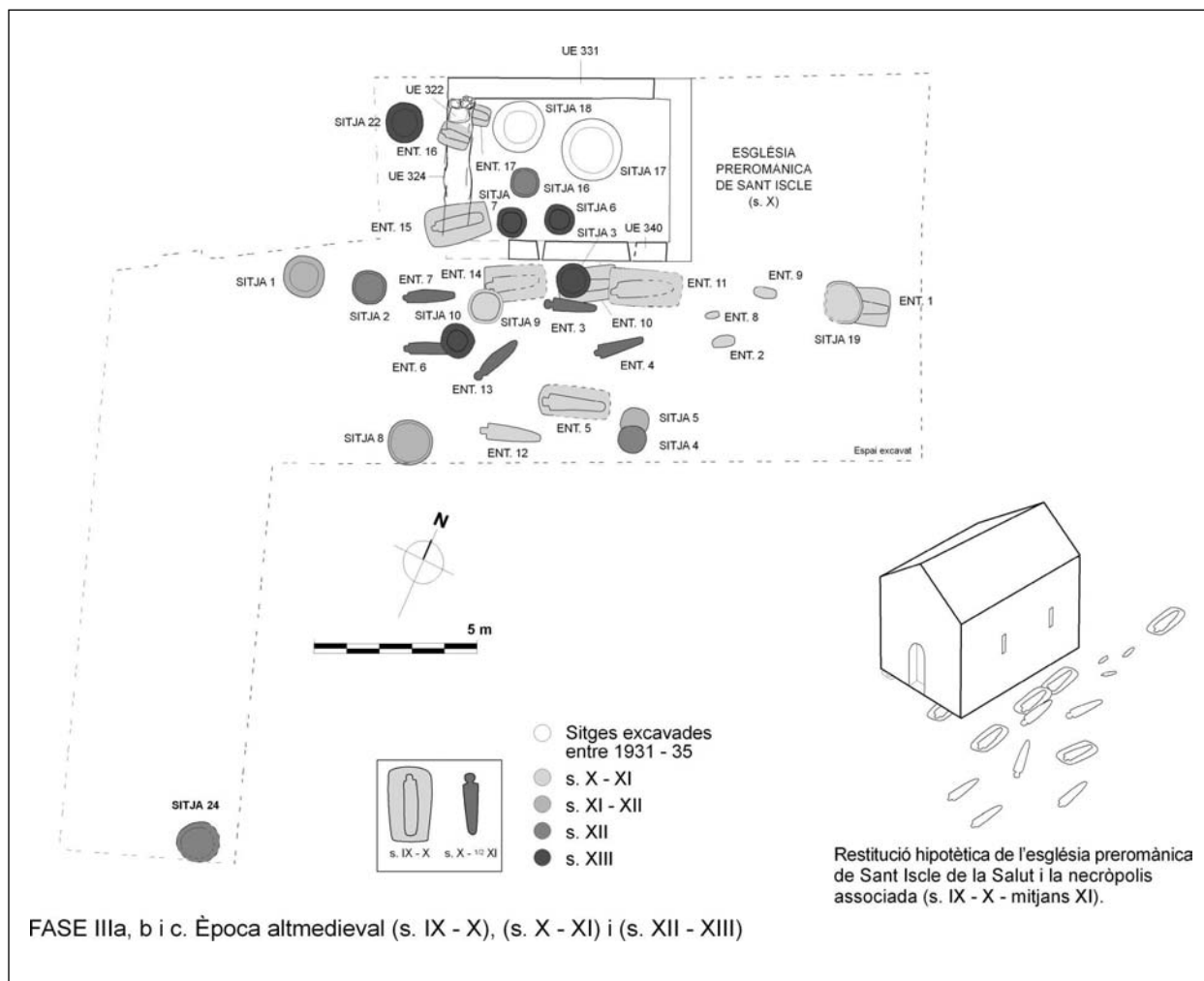
Corresponent a aquesta mateixa fase IV, al costat de migdia de l'edificació baixmedieval annexa a l'església s'identificà un petit àmbit afegit semisubterrani de planta rectangular delimitat per un muret de còdols i morter de calç (UE 142) que revesteix pels costats sud i oest un retall efectuat al terreny natural (UE 143). Aquest àmbit annex, que recolza al nord i a l'est sobre el mur baixmedieval UE 147, presentava un pendent suau cap a l'est, mentre que la seva solera o nivell d'ús era el mateix terreny natural lleugerament anivellat i sense cap tipus de preparació.

Aquest espai semisubterrani va oferir un nivell inferior d'enderroc al seu interior, format quasi exclusivament per pedres i còdols de mida gran (UE 141), semblants als que conformen l'obra del mur UE 147, i un nivell superior de terres (UE 140). Aquest estrat de rebliment de pedres va significar l'abandó d'aquest àmbit annex, i pot ser datat cap a les darreries del segle XIV i molt a inicis del segle XV a partir del material arqueològic recuperat. D'aquest material destaquen les ceràmiques en verd i manganes de producció catalana i un sol fragment corresponent a una escudella en blau valencià atribuïble a les primeres produccions de Paterna de finals del segle XIV i inicis del segle XV. Així mateix, també es documenten alguns fragments de ceràmica grollera de cuina i vidrada gòtica, amb formes com l'olla, la tapadora i recipients d'emmagatzematge.

Corresponent a l'època altmedieval (fase IIIa), s'identificà part d'un àmbit de necròpolis amb presència de tres enterraments infantils en fossa simple (enterraments 2, 8 i 9). Aquest àmbit formaria part del cementiri associat a l'església preromànica de Sant Iscle, situat a la banda de migdia del temple. Aquest sector de necròpolis infantil segellava i afectava parcialment un espai de magatzem amb sitges de l'antiguitat tardana (fase II). Una de les tombes infantils (ent. 2) cobria i tallava parcialment la part superior d'una d'aquestes sitges (sitja 12).

Pel que fa al període de l'antiguitat tardana (fase II), es documentà una agrupació de cinc sitges de petites dimensions i perfils acampanats amb el fons irregularment aplanat (sitges 12, 13, 14, 15 i 25), amb presència de material ceràmic atribuïble als

7 Darrerament, i dins el marc de realització d'una tesi doctoral sobre el poblament i les produccions ceràmiques a la Catalunya central entre els segles VI i XI dC, estem caracteritzant les ceràmiques de cuina al territori del Vallès a partir de l'estudi dels diferents jaciments i assentaments rurals de l'antiguitat tardana.

LÀMINA 3. Planta i restitució hipotètica del conjunt de la fase III (s. IX - XIII). Dibuix: Jordi Roig i Buxó.

segles VII-VIII i mitjan IX. Es tracta d'una ceràmica de cuites reductores i oxidant de factura grollera, amb pastes de tonalitats diverses, entre el gris, el marró i l'ataronjat. En destaquen alguns fragments amb la superfície exterior parcialment allisada i amb retocs incipients d'espàtula sobre engalbes ataronjades i brunes. Així mateix, s'identifiquen algunes formes com l'olla de pasta grisa-negra amb la vora simple de perfil en S, amb el llavi bisellat i amb solcs exteriors, i una gerra de pasta ataronjada i boca estreta.⁸ Cal remarcar que alguns d'aquests fragments remunten amb fragments procedents de l'estrat de cobriment UE 174, de l'estrat de rebliment UE 307 de la sitja 12, i de l'estrat de rebliment UE 234 de la sitja 15, de manera que constaten una mateixa amortització i una colmatació conjunta de totes les sitges, amb abocades intencionades de terres per tal de cobrir aquest espai i preparar-lo com a lloc de cementiri.

En el pla estratigràfic s'observa que aquest grup de cinc sitges estava segellat per un estrat d'anivellació

(UE 174) i per la presència d'una necròpolis infantil d'època altmedieval que ocupava el mateix espai, un cop abandonat com a lloc d'emmagatzematge en un moment imprecís del segle IX. Per altra banda, s'observà que les sitges ja es retallaven en els nivells precedents d'època romana. En aquest sentit, la sitja 15 tallava part de la canal romana UE 39.

L'amortització d'aquest grup de sitges i l'anivellament de terres d'aquest sector (UE 174) s'hauria fet de manera intencionada en un mateix moment, entre el segle VIII i mitjan segle IX, per tal de canviar l'ús de l'espai. Així doncs, podem determinar que els abocaments de terres que reomplen la part superior de les sitges i el nivell que cobreix totalment l'espai són contemporanis i s'han generat en un mateix moment cronològic. D'aquesta manera és possible observar que aquests estrats tenen una mateixa composició, amb presència de restes de tipus domèstic (ceràmica, fauna, escòria, cendres i carbons,...), i una mateixa procedència, possible-

8 Aquests materials presenten paral·lels en d'altres jaciments del territori amb cronologies semblants (Can Gambús 1, plaça Major de Castellar, etc.), i es troben en estudi dins d'una tesi doctoral en curs que realitza aquest autor sobre el poblament i les produccions ceràmiques a la Catalunya central entre els segles VI i XI dC.

ment un àmbit d'abocador, amb materials que remunten entre si.

Tot plegat, doncs, testimonia la presència a l'indret d'un àmbit o lloc d'habitació i magatzem corresponent a un assentament d'aquest període, l'antiguitat tardana, que ocuparia aquest espai de la vil·la ja totalment abandonat i cobert de terres, abans de la construcció de l'església preromànica.

– Sector 3

En aquest sector va ser possible documentar una galeria subterrània d'època moderna (fase V) excavada quasi totalment al terreny natural (UE 192). La part d'accés d'aquesta galeria s'excavava i seccionava parcialment dues sitges altmedievales (sitges 4 i 5). Aquesta galeria es troba situada a l'angle sud-est del sector, a tocar la paret de la façana de migdia de l'edifici. Presenta una entrada a nivell del terra consistent en una obertura estreta –de la qual surten diversos graons retallats al subsòl i al rebliment de les sitges 4 i 5– que dona accés a un passadís amb una bifurcació, una de les quals desemboca en una cambra circular. Tota aquesta galeria subterrània es va localitzar reomplerta de terres ja des de la seva boca en un moment indeterminat de les darreries del segle XVIII - inicis del XIX.

Corresponent a l'època medieval (fase III) es van documentar un total de sis sitges escampades per aquest sector (sitges 3, 4, 5, 8, 9, 10). Aquestes estaven reblertes de terres i pedres i van oferir material arqueològic divers que permet situar provisionalment el seu moment d'abandó entre els segles XI-XII i XIII.

En aquest sentit, doncs, es documentà la meitat inferior d'una sitja amb una potència d'uns 70 cm, en què manquen més dels dos terços de l'estructura (sitja 8), que es pot adscriure a l'època altmedieval, entre els segles XI-XII, així com la sitja 10, d'iguals característiques. Això ens indica que el nivell de circulació durant aquest moment seria molt més alt que l'actual i, fins i tot, més que el d'època baixmedieval. Esdevé significatiu en aquest sentit l'estat de conservació de les sitges 3 i 9 del segle XIII, que estan situades entre un i dos metres d'aquestes, i que presenten l'estructura intacta des de la seva boca. D'aquesta manera, es desprèn que ja durant els temps medievals, entre els segles XI i XIII, es va produir un rebaix entre 30 i 60 cm del nivell de circulació tant de l'interior del temple com de l'espai exterior immediat. Ens reforça aquesta evidència el fet que els fonaments de l'església preromànica ja estaven aflorant quan es van obrir les boques de les sitges 6, 7 i 9 del segle XIII.

D'altra banda, en aquest sector i també dins d'una etapa altmedieval, que podem situar cap als segles

IX-X i XI (fase IIIa-b), s'han excavat i documentat un total de 10 enterraments, tots en fossa antropomorfa i corresponents a individus adults (ent. 3 a 7 i 10 a 14). D'aquests, sobresurt l'enterrament 11, que conservava singularment les restes parcials d'una coberta de llates de fusta que haurien sofert un procés de mineralització i de preservació especial. Així mateix, cal destacar que aquestes tombes presentaven una diversitat tipològica interessant, en què es distingien dos grups cronològicament diferenciats.

En primer lloc i corresponent al primer grup, es documentaren les grans fosses amb doble reclau i fossa antropomorfa fusiforme d'extrems angulosos i amb la zona de la capçalera ben retallada amb angles rectes. Aquestes sepultures presenten una fondària considerable, pràcticament en tots els casos, de més d'un metre. En aquest sector 3 es localitzaren cinc tombes d'aquest tipus (ent. 5, 10, 11, 12 i 14).

D'altra banda, corresponent al segon grup, es documentaren unes tombes també antropomorfes però més evolucionades, que estratigràficament eren posteriors a les primeres. Es tracta d'uniques fosses de dimensions més reduïdes i d'escassa fondària, de formes i extrems arrodonits i, en alguns casos, amb una capçalera totalment globular o marcadament arrodonida, clarament diferenciada de les capçaleres angulosos del primer grup. En aquest sector es localitzaren dues sepultures d'aquest tipus (ent. 3 i 13) que presentaven la capçalera globular, i tres que presentaven una capçalera més petita i arrodonida, sense fer el casquet esfèric (ent. 4, 6 i 7). Pel que fa a la seqüència estratigràfica, va ser possible detectar que una d'aquestes tombes de capçalera globular (ent. 3) se superposava i tallava parcialment el lateral dret de la fossa d'un enterrament antropomorf del primer grup (ent. 10), que alhora també era tallat lleugerament a la zona dels peus per un gran enterrament del primer grup (ent. 11).

Totes aquestes sepultures formarien part de la necròpolis altmedieval de l'antiga església preromànica de Sant Iscle, que ha estat possible identificar durant aquesta campanya d'excavacions. Aquest cementiri, que va estar en funcionament entre els segles IX-X i gran part del segle XI, es trobaria emplaçat al costat de migdia del temple i cal suposar que s'estendria també per tot l'espai de l'actual pati d'accés. Desconeixem si aquesta necròpolis rodejava l'església pel seu costat nord i oest. Les tombes presenten una disposició espacial força regular i ordenada, seguint una certa alineació i deixant espais de circulació entre elles. Només en dos casos es tallen entre elles, mentre que es pot documentar una superposició de dos únics nivells de sepultures entre els segles IX-X i XI.

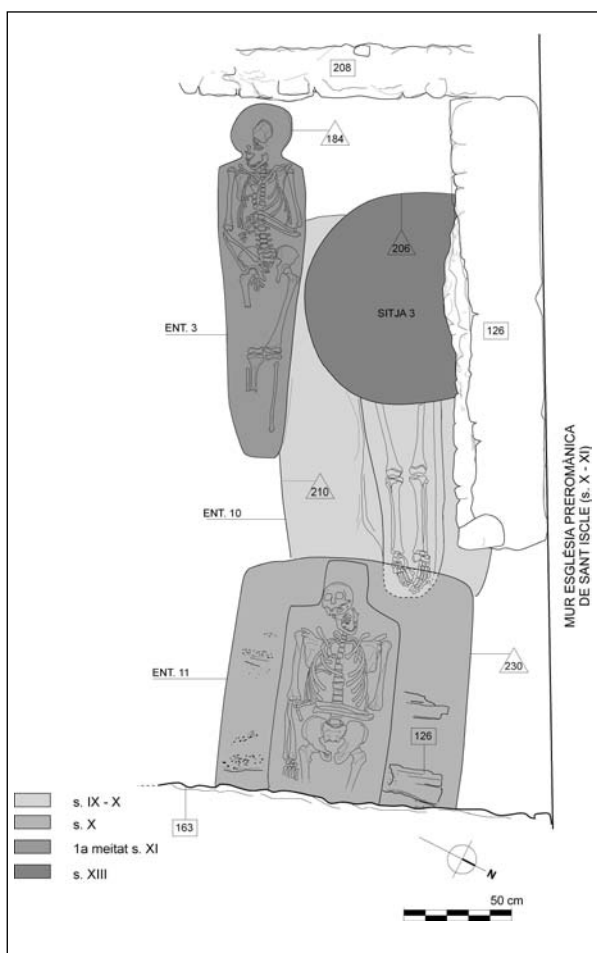
D'aquesta manera, ha estat possible determinar que aquesta necròpolis no presenta continuïtat al llarg de l'edat mitjana, concretament entre el segle XI avançat i durant els segles XII i XIII, almenys en els sectors excavats. Per consegüent, cal suposar que l'espai de cementiri es podria haver desplaçat de lloc o, fins i tot, que l'església de Sant Iscle ja no tingués aquesta funció funerària a partir del segle XI.

D'altra banda, en aquest sector 3 va ser possible realitzar un repicat de la paret mitgera nord i efectuar així una lectura arqueològica del parament. Els resultats, tot i que parcials, esdevenen d'una importància cabdal pel fet d'identificar un parament d'època altmedieval conservat en alçat. Així doncs, a l'espai repicat s'ha documentat un tram de mur d'uns quatre metres i mig de llargada per tres i mig d'alçada, corresponent a la façana de migdia de l'església preromànica de Sant Iscle. Aquest mur presenta un aparell característic de petits còdols sense retocar lligats amb morter i col·locats en filades irregulars fent un lleuger opus spicatum en determinats punts. Així mateix, també s'ha localitzat en aquest tram una finestra d'una sola esqueixada, característica del període.

– Sector 4

En aquest sector 4, també es va dur a terme durant aquesta campanya de 2002, un repicat i una lectura de paraments d'alguns murs. Concretament s'actuà a la part central de les parets perimetrals de la nau de l'antiga capella de Sant Iscle. Els resultats d'aquesta primera anàlisi han constatat la presència de gran part de la nau de l'església preromànica (segle X) conservada en alçat. Aquesta només s'ha identificat en els espais repicats, configurant una nau de planta rectangular, amb una llargada del mur nord (UE 331) d'uns 6 metres i una llargada conservada del mur sud (UE 340) d'uns 4 metres, amb una alçada entre 2 i 3 metres i un gruix de murs d'uns 60 cm. Aquests murs presenten un parament característic amb un aparell de petits còdols sense retocar col·locats en filades irregulars fent opus spicatum en algun punt i lligats amb morter de calç blanca. En aquest sentit, gràcies a aquest repicat parcial ha estat possible localitzar a la façana de migdia (UE 340) una finestra d'una sola esqueixada característica del període, que també s'ha documentat per la seva cara exterior, en el sector 3 abans comentat.

Aquests murs perimetrals (UE 331 i 340) de la nau preromànica es recolzen pel seu extrem est sobre el mur romà UE 80, que probablement fou reaprofitat com a paret de tancament de la petita església preromànica. Per altra banda, durant la present intervenció arqueològica va ser possible localitzar part de la paret (UE 322) i la rasa de fonamentació (UE

LÀMINA 4. Detall de la seqüència física de tres enterraments antropomorfs (s. IX – XI) i una sitja (s. XIII) situats al cantó de migdia de l'església de Sant Iscle i Santa Victòria de la Salut. Dibuix: Jordi Roig i Buxó.

324) del mur de tancament dels peus de la nau pel seu costat oest. Aquest mur, però, havia estat desmuntat i arrasat quasi en la seva pràctica totalitat. Tan sols es conservava part del fonament del mur cantoner nord-oest (UE 322), format per grans blocs de pedra i còdols sense retocar col·locats en sec a la part baixa i amb morter força desfet al nucli, amb uns 60 cm d'amplada, uns 45 cm d'alçada conservada i 75 cm de llargada. Aquest potent fonament es lliga i enllaça amb el fonament del mur perimetral nord UE 331 de la nau preromànica, formant part de la mateixa obra constructiva. Així mateix, s'asenta a la rasa de fonamentació UE 324, que pren una direcció nord-sud i que ha estat en gran part arrasada, ja que solament s'ha conservat entre els 10 i el 45 cm de fondària. D'aquesta manera, el mur de tancament ha estat espoliat en tota la seva continuïtat, sense que se n'hagin conservat les pedres, especialment a l'extrem sud, on hi hauria la cantonera amb el mur UE 340 de la façana de migdia. Tan sols en el punt cantoner nord-oest és on el fonament té més potència i s'ha conservat en part del seu alçat, tal vegada pel fet que el mur perimetral nord de la nau ha estat reaprofitat en les ampliacions successives de l'església fins a l'actualitat. Així mateix, s'observa que aquest fonament ja

cobreix dos enterraments infantils en fossa antropomorfa (ent. 16 i 17) corresponents a una fase precedent de necròpolis altmedieval, anterior a la construcció del temple preromànic del segle X.

Per altra banda, i en relació amb l'edifici de l'església medieval de Sant Iscle, s'ha detectat a nivell estructural un tram de mur en alçat (UE 337) i el seu fonament (UE 338) d'uns 2 metres de llargada que arrenca a continuació de la cantonera del mur preromànic UE 331-332. Aquest nou tram de mur, que correspon a un allargament dels peus de la nau de l'església, presenta un aparell fet amb còdols de mida mitjana, retocats i ordenats en filades horitzontals regulars i lligats amb morter de calç, que és molt semblant a l'aparell dels murs de l'ampliació de l'absis del segle XIV.

D'altra banda, també va ser possible detectar tot el mur oest dels peus de la capella d'època moderna (UE 318), el qual presenta un fonament fet de pedres i fragments de rajols lligats amb abundant morter de calç. A més, té una amplada d'uns 60 cm aproximadament i una profunditat d'uns 100-110 cm. Aquest mur de tancament dels peus de l'església va substituir totalment el mur de tancament precedent, i potser fins i tot el va desplaçar. En aquest sentit, l'alçat d'aquest mur es lliga amb tot el sobrealçament de la nau efectuat entre els segles XVII i XVIII i recolza sobre el mur lateral nord del s. XIV (UE 337). És en aquest punt on la manca de lligam estructural amb la nau ha fet que aquest es desenganxés, cosa que ha provocat l'aparició d'esquerdes a la cantonera. D'altra banda, i pel que fa a l'estructura de la capella d'època moderna, se'n conserva tot el cos superior amb l'arrencada de les voltes i els arquets cecs del sostre, fets de rajols i guix. Aquesta volta va ser ensorrada l'any 1896, pocs anys després de la construcció del nou santuari.

Atribuïbles a l'església d'època medieval de Sant Iscle, va ser possible excavar un total de sis sitges (sitges 6, 7, 16, 17, 18 i 22), comptabilitzant-ne les tres buidades parcialment per Vicenç Renom als anys trenta, que foren reexcavades (sitges 16, 17 i 18), i que segons s'explica en el seu diari d'excavació van ser reblertes de nou amb les mateixes terres i pedres.

D'aquest grup de sitges, cal destacar les sitges 6 i 7, localitzades durant la campanya de 2002, que presentaven una estructura conservada gairebé intacta des de la boca, amb uns perfils globulars de fons arrodonit. Aquestes dues sitges van oferir uns

estrats de rebliment intactes i totalment homogenis, amb força material arqueològic del qual sobresurt la ceràmica oxidada i reduïda medieval, així com la presència de monedes de Jaume I, que permeten situar el seu moment d'amortització cap a la segona meitat del segle XIII.

En aquest sentit, destaquen les produccions ceràmiques oxidades i reduïdes de l'àrea vallesana del segle XIII, caracteritzades en diferents jaciments del territori,⁹ amb presència d'olles, tupins, cassoles, tapadores d'olla i grans tenalles de pastes ataronjades, marrons i grises. Així mateix, també s'identifiquen alguns fragments amb coberta vidrada de color verd corresponents a petites gerretes o setrills, atribuïbles a les primeres produccions amb vitrificat que es documenten al territori vallesà durant la segona meitat del segle XIII, ja siguin importacions de l'àrea valenciana o bé produccions regionals.

D'altra banda, s'excavaren novament les sitges 16, 17 i 18 –buidades per Vicenç Renom als anys trenta–; s'hi recuperà algun material arqueològic que fou rebutjat en el seu moment i tornat a llençar dins la sitja. Dues d'aquestes sitges (17 i 18) destaquen per la seva grandària, amb més de dos metres de fondària i uns perfils piriformes allargassats i fons pla, que contrasten totalment amb la resta de sitges localitzades en aquest sector, especialment amb la sitja 16 i el grup de sitges 6 i 7 de perfil globular i fons arrodonit del segle XIII. D'aquesta manera, les sitges 17 i 18 correspondrien a una fase altmedieval, probablement contemporània a l'església dels segles X-XI.

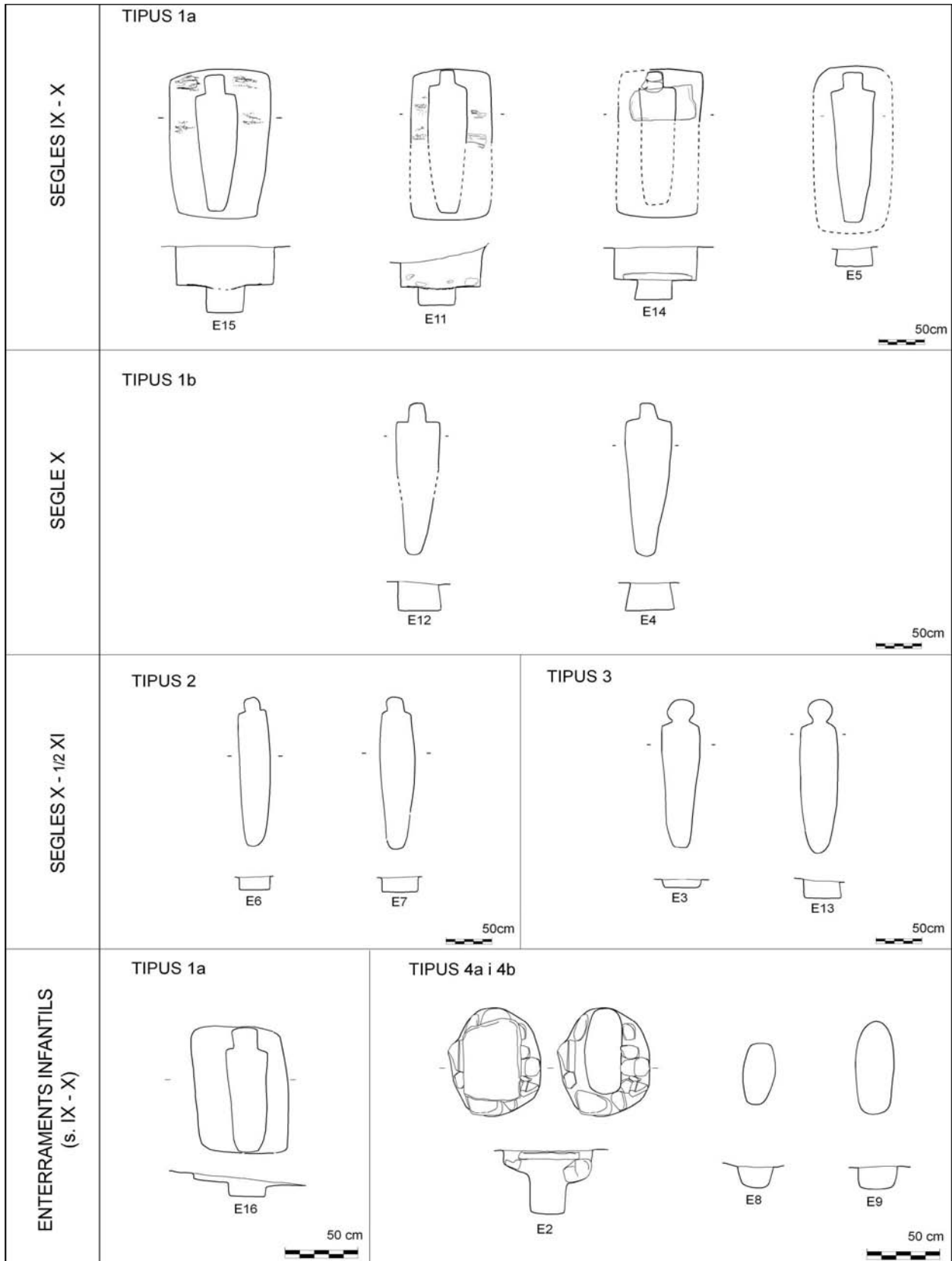
Així mateix, i pel que fa a les sitges 6 i 7, amortitzades cap a la segona meitat del segle XIII, és possible observar que conserven un nivell de boca més intacte que el de les sitges 17 i 18, molt més antigues, i fins i tot que el de la sitja 16, tipològicament idèntica. D'aquesta manera, la sitja 16 podria correspondre a un moment un xic anterior al de les sitges 6 i 7, que podríem situar entre els segles XII i XIII, un temps abans de produir-se un lleuger rebaix del nivell de circulació de la nau. En aquest sentit, si projectem el perfil de la sitja 16 fins al nivell aproximat de la seva boca, s'observa que hi ha hagut un rebaix d'uns 15-20 cm respecte al nivell de boca de les sitges 6 i 7 del segle XIII.

Per altra banda, cal indicar que la sitja 22, situada als peus de la nau, també de perfil globular i fons arrodonit i amortitzada al segle XIII, no va ser excavada en la seva totalitat pel fet de trobar-se situada

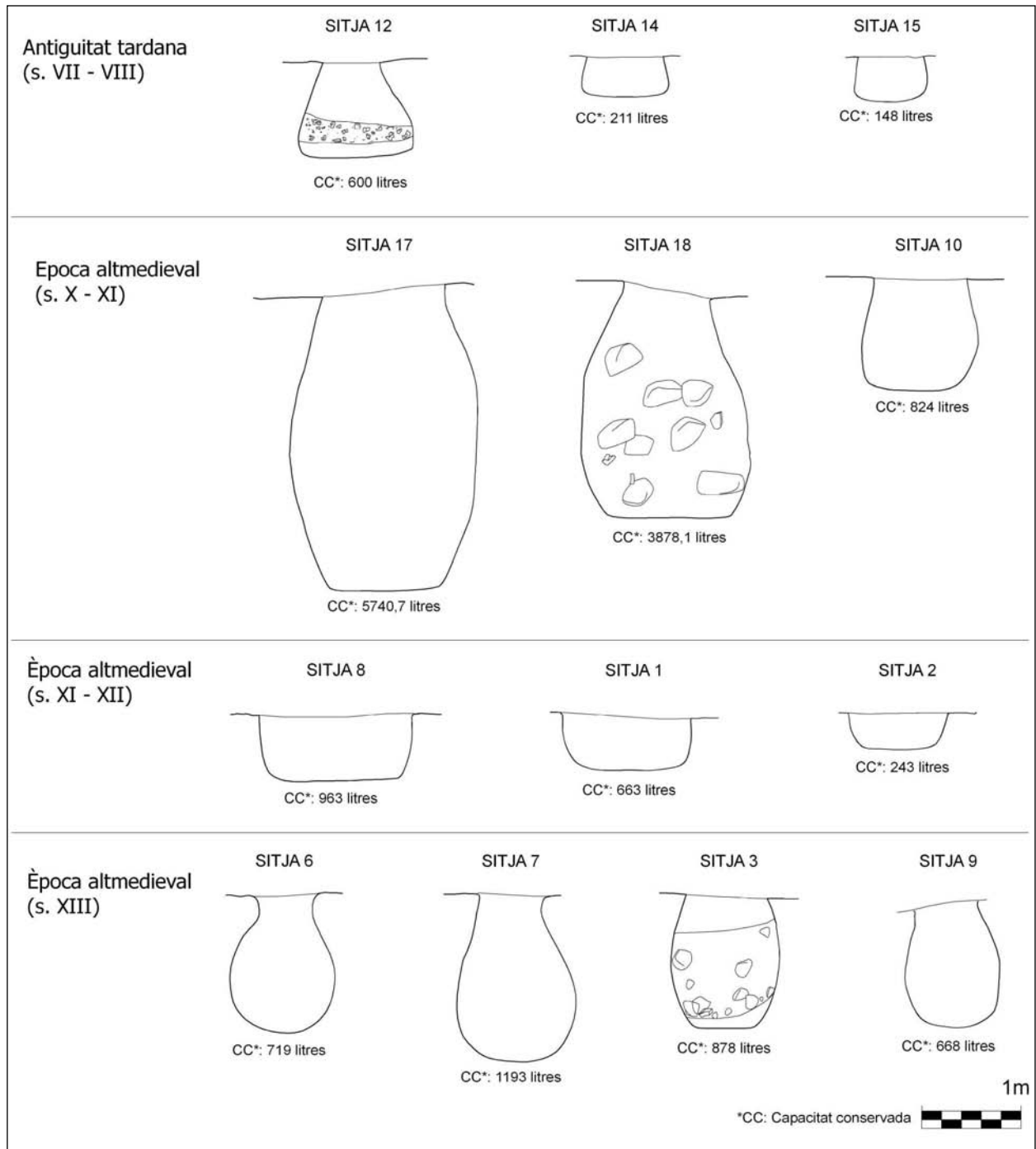
9 ROIG, Jordi; COLL, J. M.; MOLINA, J. A. (1995). «El forn de la Vinya d'en Sant (Castellar del Vallès) i els contextos ceràmics del segle XIII al Vallès». *Arraona*, núm. 17, tercera època, Sabadell, pàg. 9-36. ROIG, Albert; ROIG, Jordi (2000). *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI). Dotze anys d'arqueologia a la ciutat (1988-2000)*. Museu d'Història de Sabadell, Quaderns d'Arqueologia, núm. 1, abril de 2002, Sabadell. JORDI ROIG (2003). «Sitges i estructures d'emmagatzematge d'època medieval a la vila de Sabadell (del segle XII al XIV)», dins *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 18-21 d'abril de 2002*, St. Cugat del Vallès, vol. I. ACRAM, Barcelona, pàg. 381-394.

en part sota el fonament de l'angle nord-oest dels peus de la nau (UE 318). Aquest mur presentava una certa precarietat estructural i s'optà per completar l'excavació de la sitja quan es porti a terme la rehabilitació estructural de l'edifici.

A més, també es documentaren un total de quatre enterraments situats al costat oest del sector. D'aquests, l'enterrament 18 corresponia a una fossa de planta rectangular d'època moderna (fase V) que ja havia estat excavada parcialment als anys trenta;

LÀMINA 5. Tipologia d'enterraments documentada a la Hostatgeria de la Salut. Dibuix: Jordi Roig i Buxó.

LÀMINA 6. Tipologia de sitges documentades a la Hostatgeria de la Salut. Dibuix: Jordi Roig i Buxó.

únicament se'n conservava la zona de la capçalera amb la presència d'algunes restes òssies remogudes. Aquesta tomba podria correspondre a algun dels ermitans que tingué la capella entre els segles XIV al XVII.

La resta d'enterraments, un total de tres, corresponien a la fase altmedieval (fase IIIa, segles IX-X) i eren en fossa antropomorfa. Concretament es tracta d'una fossa d'adult (ent. 15), que singularment conservava les restes parcials d'una coberta feta de llatges de fusta mineralitzades, i dues fosses infantils (ent. 16 i 17), una de les quals (ent. 17) pràcticament no conservava restes òssies i, a més, estava

seccionada a la zona de la capçalera per la rasa de fonamentació UE 324 i coberta per les grans pedres del fonament UE 322, corresponent a l'angle nord-oest de l'església preromànica.

Així doncs, va ser possible observar que aquests tres enterraments ja es trobaven afectats per les restes de la rasa de fonamentació UE 324 i les restes del fonament UE 322, que passava per damunt de totes tres. Aquesta rasa i el fonament s'han identificat com la paret de ponent de l'església preromànica altmedieval (segle X, fase IIIa), que es relaciona amb els murs descoberts i conservats en alçat UE 331 i UE 340 corresponents a la nau de l'església

sia. D'aquesta manera és possible identificar una fase inicial d'època altmedieval amb la presència d'un sector de necròpolis que posteriorment és inutilitzat amb la construcció de l'església preromànica.

– Sector 5

Aquest sector es troba situat a l'extrem de ponent del conjunt edificat de l'hostatgeria, concretament al punt on el terreny natural s'eleva fins a esdevenir el punt carener de la serra de Sant Iscle. Aquest sector 5, juntament amb el sector 6, és el que va oferir menys restes arqueològiques. Això és degut al potent rebaix de terres que s'efectuà en aquest espai a partir de l'època moderna i especialment durant el segle XIX amb motiu de la construcció de tot aquest cos afegit. Aquests rebaixos, d'aproximadament el metre i mig de potència, foren més destructius pel fet que les restes arqueològiques i el mateix terreny natural estaven a unes cotes més elevades. Esdevé significativa l'absència d'enterraments medievals en aquest sector, si tenim en compte, a més, que en el sector 3 els enterraments ja es trobaven aflorant en superfície immediatament per sota de l'enrajolat del segle XX.

En aquest sentit, doncs, i atribuïbles a l'època altmedieval (segles XI i XII), es documentaren tan sols dos fons de sitja amb una potència entre 40 i 70 cm, si bé manquen més dels dos terços de l'estructura (sitges 1 i 2). Això ens indica que el nivell de circulació durant aquesta fase de funcionament de les sitges seria molt més alt que l'actual i, fins i tot, més que el d'època baixmedieval (segles XIII-XIV). Esdevé significatiu, en aquest cas, l'estat de conservació de les sitges del segle XIII localitzades a la vora (sitges 6, 7 i 9), ja que aquestes presenten l'estructura pràcticament intacta des de la boca.

– Sector 6

El grau d'arrasament de les estructures d'aquest sector, de les quals mancaven més dels dos terços, ens indica que el nivell de circulació durant les fases d'època romana i medieval seria molt més alt que l'actual. Així, es va localitzar a l'extrem sud-est del sector part d'una sitja medieval (sitja 24), força arrasada i seccionada per la rasa UE 104 de construcció del cos de les cavallerisses del segle XIX. D'aquesta sitja, se'n conservava poc menys d'un terç de la seva estructura, insinuant-se un perfil globular amb el fons lleugerament arrodonit. Aquesta sitja medieval és la que ha aparegut més allunyada del cos edificat de l'església de Sant Iscle, testimoniant-nos que el sitjar i els magatzems de cereals, probablement en mans de propietat laics, s'estenien pel costat de migdia de l'edifici de l'església, dins el seu suposat espai de sagrera eclesiàstica.

A partir de la ceràmica reduïda localitzada en el reblliment d'aquesta sitja (UE 107) podem determinar que va ser amortitzada entre el segle XII i principis del segle XIII. D'aquesta ceràmica destaca part d'una gran olla de pasta grisa de perfil en S amb la vora sinuosa de llavi arrodonit de gran diàmetre, amb decoració d'una línia incisa meandriforme emmarcada per dues línies horitzontals paral·leles. Així mateix, també s'identifiquen dues vores més d'olles de pasta grisa-negra de gran diàmetre, amb un mateix perfil en S amb la vora sinuosa i el llavi arrodonit. Aquest tipus de ceràmica, amb presència exclusiva de cuites reduïdes i formes com l'olla de grans dimensions, és el que trobem en els contextos del segle XII del territori. Es tracta d'unes manufactures prèvies a les produccions oxidants reductores vallesanes que es generalitzen durant el segle XIII (ROIG; COLL; MOLINA: 1994).

– Sector 7

En aquest sector, situat a l'extrem nord-est del conjunt edificat de l'hostatgeria, i corresponent a l'antic absis de l'ermita baixmedieval, es documentaren, a un nivell superior, dos primers estrats d'anivellament corresponents a l'època moderna (UE 251 i 348) i immediatament per sota potents estrats de terres d'abocament i d'anivellament (UE 349 a 352) corresponents a l'època baixmedieval i relacionables amb l'ampliació de l'absis de l'església de Sant Iscle al segle XIV.

Aquest estrats presentaven un pendent lleuger des del costat oest del sector i cobrien directament el paviment de signinum UE 347 d'una piscina romana precedent i les seves parets perimetrals UE 346, amb una potència de poc més d'un metre, amb la finalitat de pujar el nivell de circulació del nou espai de l'absis del segle XIV. Es tracta d'uns nivells d'aterasament que proporcionaren escàs material arqueològic, però que esdevé del tot homogeni i significatiu a l'hora de datar el moment en què foren generats. Procedent de l'estrat UE 350, de major potència que la resta, en destaca un fragment de plat tallador en verd i manganès, la vora d'un gibrell amb vidrat verd gòtic, així com alguns fragments de vores d'olla oxidoreductores de pastes ataronjades amb la vora fumada de perfil en S i llavi arrodonit sinuós. Singularment, cal remarcar l'abundant presència de tesselles blanques i negres i de restes de panots del mosaic de Neptú llençats juntament amb les terres. D'aquesta manera, s'intueix que en aquest moment es trenca i mutila part d'aquest mosaic, durant els treballs de construcció del nou absis del segle XIV.

D'altra banda, corresponent a l'època romana (fase I) i a nivell estructural, s'identificà un àmbit construït de planta irregularment rectangular de 2,80 metres d'amplada per 3,30 metres de llargada, que

estava delimitat per quatre murs (UE 346), dos d'ells de quasi 1 metre de gruixària, i que tenia un potent paviment d'opus signinum (UE 347) i un revestiment hidràulic de les parets amb la característica mitja canya de la base.

Aquesta solera feta d'opus signinum hidràulic és d'una gran consistència i ocupa íntegrament tot l'espai interior delimitat pel mur perimetral seguit UE 346, configurant l'àmbit enfonsat d'una piscina situada a un nivell més baix que la resta d'estructures romanes del conjunt. La solera esmentada presentava directament al damunt de la seva superfície un estrat d'abocament i anivellació de terres del segle XIV (UE 352). Per aquesta raó, cal suposar que aquest espai hauria estat parcialment visible en aquest període, que va ser netejat i preparat per construir al damunt les parets de la capçalera de l'església baixmedieval, i que l'abocament de terres de cobriment va servir per tal de pujar el nivell de circulació de l'absis. En aquest sentit, no es va localitzar cap estrat d'època romana que cobrís la solera de signinum ni les parets de la piscina.

Damunt d'aquesta estructura de planta rectangular de la piscina d'època romana, i aprofitant part de l'alçat dels seus murs, s'hi assenten directament els fonaments (UE 31) de l'absis de l'església del segle XIV, aprofitant especialment els laterals nord, est i parcialment el sud. Així doncs, el lateral nord del mur UE 346 es conserva en quasi dos metres d'alçada, però l'arrebossat de signinum només el tenim a la part baixa. Damunt seu, s'hi aixeca directament el mur de l'absis gòtic. Al lateral est succeeix pràcticament el mateix, però el mur romà està més arrasat, ja que se'n conserven uns 50-70 cm. En canvi, al lateral sud el fonament del XIV s'hi cavalca lleugerament per un dels costats, utilitzant-lo com a sòcol. Per altra banda, el tram del mur est de la piscina va ser trencat i arrasat fins a la part baixa i cobert de terres per tal comunicar el nou absis amb el cos de la nau preexistent.

– La seqüència evolutiva i la dinàmica històrica del conjunt

A partir de la intervenció arqueològica de l'any 2002, i tal com s'ha anat desenvolupant en els apartats anteriors, ha estat possible documentar un gran nombre de restes arqueològiques conservades al subsòl de l'edifici de l'hostatgeria. Aquestes restes ens permeten conèixer amb profunditat la seqüència evolutiva del jaciment i esdevenen d'una importància històrica cabdal a l'hora de reconstruir el nostre passat i, en especial, el de l'indret de la Salut.

Les restes localitzades a l'interior de l'hostatgeria presenten una certa entitat constructiva i en la seva major part es troben en un bon estat de conservació. Aquests vestigis ofereixen una amplitud crono-

lògica força àmplia, des d'època romana fins a l'època contemporània, amb més de dos mil anys d'evolució històrica ininterrompuda.

Així doncs, un cop elaborades les dades arqueològiques, és possible identificar una seqüència evolutiva àmplia per al conjunt, que provisionalment podem enquadrar en sis grans fases històriques que caracteritzen el jaciment (ROIG: 2003 i 2005):

Fase I (època romana, segles I aC - II dC)

Fase II (antiguitat tardana, segles VII/VIII - mitjan s. IX)

Fase III (època altmedieval, entre els segles IX-X i XIII)

Fase IV (època baixmedieval, segles XIV-XV)

Fase V (època moderna, segles XVI-XVIII)

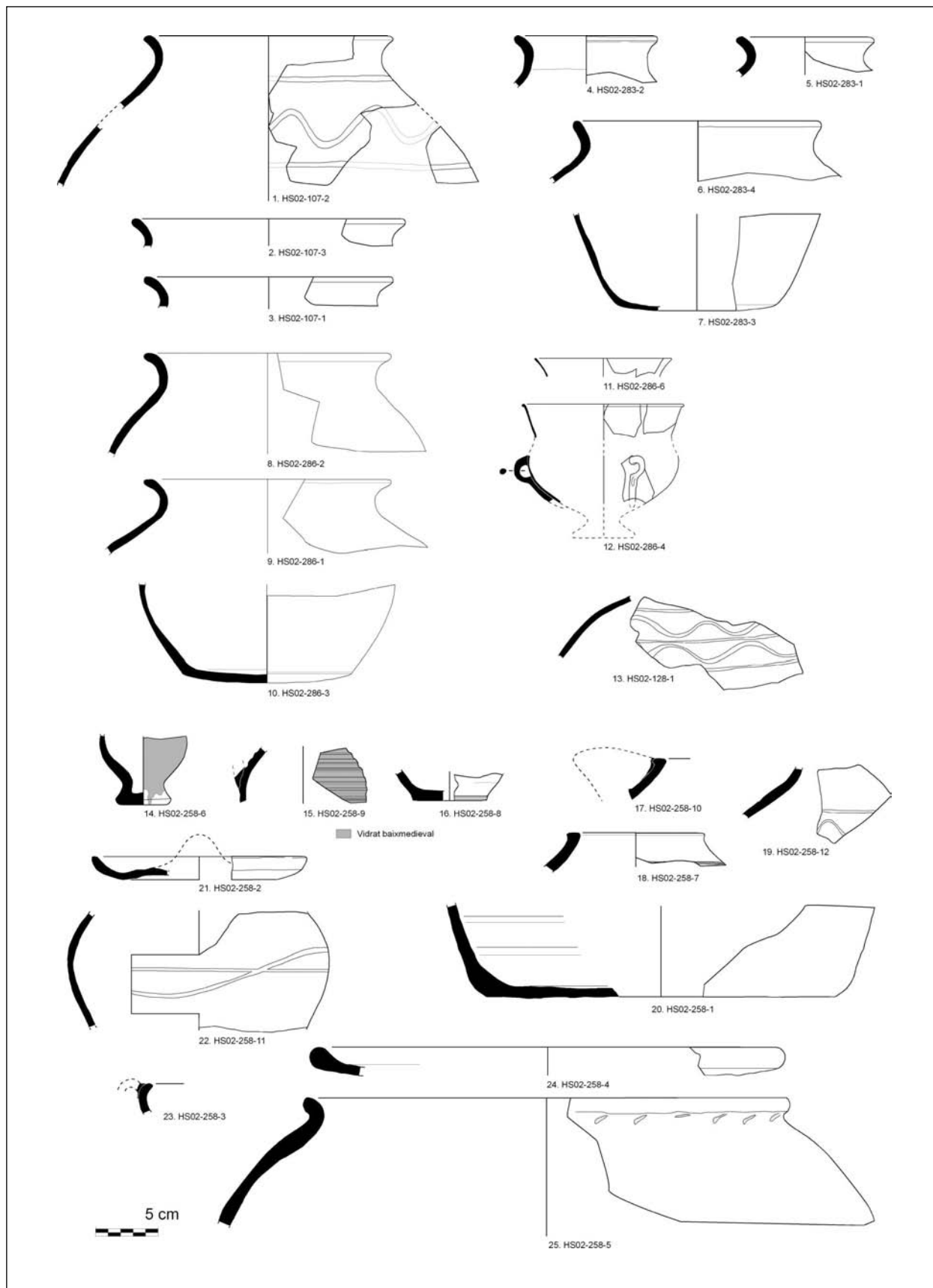
Fase VI (època contemporània, segles XIX-XX)

– Fase I (època romana, segles I aC - II dC)

Aquesta fase es caracteritza d'una banda, per la presència d'un total de tres retalls circulars tipus sitja o encaix de dòlia, situats al costat oest del cos edificat de l'hostatgeria. Aquests retalls es van localitzar molt arrasats i sembla que correspondrien a un primer moment cronològic i funcional d'època romana, entre finals del segle I aC i principis del segle I dC, amb presència molt escadussera de material ceràmic.

D'altra banda, identifiquem una important fase constructiva d'època romana, caracteritzada per tot un seguit de murs que conformen una estança central que en un primer moment està pavimentada amb opus signinum i, en un darrer moment, amb el mosaic de Neptú. Aquesta estança es relaciona estructuralment amb una piscina de planta rectangular de quasi dos metres de fondària, situada al costat est de l'estança i amb tot un seguit de canalitzacions, centrades per una canal principal de desguàs (UE 39) de més de 15 metres de llargada, que prové d'una gran piscina situada als horts de tramuntana de l'hostatgeria. Tota aquesta obra forma un conjunt constructivament unitari bastit en un mateix moment, entre finals del segle I aC i principis del s. I dC, després de preparar l'indret i efectuar diversos anivellaments de terres.

Pel que fa a interpretacions provisionals, és possible identificar aquestes restes com la part residencial d'una vil·la romana (pars urbana) i, més concretament, amb un possible àmbit de banys de la vil·la. En aquest sentit, l'existència d'una habitació pavimentada amb mosaic de tesselles i revestida amb un sòcol de plaques de marbre esdevé del tot sig-

LÀMINA 7. Ceràmica òxido-reductora de la sitja 24 (UE 107) s. XII – 1ª meitat XIII. 1. Gran olla – marmita amb decoració incisa. 2-3. Olles. Ceràmica òxido-reductora de la sitja 7 (UE 283) s. XIII. 4 – 5. Vores de gerra. 6 – 7. Vora i fons d'olla. Ceràmica òxido-reductora de la sitja 6 (UE 286) s. XIII. 8 – 10: Olles. 11 – 12: Líants de vidre verd clar. Ceràmica de la sitja 3 (UE 128) s. XIII: 13: Fragment informe de ceràmica grisa fina d'una gerra amb decoració incisa. Sitja 9 (UE 258) s. XIII: 14: Fons d'un setrill o ampolla vidrat en verd oliva exterior. 15: Panxa amb solcs estriats de setrill o ampolla vidrada en verd exterior. Presenta una arrencada de nansa al lateral. 16: Fons de ceràmica oxidant fina. Ceràmica grisa fina: 17. Vora i arrencada de bec de sitra. 18: Vora de dorca o gerra. 19: Fragment de dorca o gerra amb decoració incisa. Ceràmica òxido-reductora: 20. Fons de gran recipient. 21: Tapadora. 22: Olla amb decoració incisa. 23: Vora de cassola amb arrencada de nansa. 24: Gran tapadora. 25: Gerra o tenalla amb unglades incises sota la vora.

nificativa. D'altra banda, la presència de les canalitzacions d'opus caementicium, la gran piscina/natació localitzada als anys trenta i la mateixa piscina que hem identificat al sector 7 durant aquesta campanya d'excavació apunten cap a aquesta direcció. Així mateix, el motiu iconogràfic del mosaic, amb la representació de Neptú acompanyat d'una sirena o tritonesa, ens remet a una temàtica de clara vinculació amb l'aigua.

Així mateix, cal tenir en consideració la troballa, durant les diferents intervencions arqueològiques, de restes de suspensura, pilae, tubuli i tegula mamata, escampades per tota l'àrea del jaciment i en especial a les proximitats de l'hostatgeria. Tots aquests elements estan relacionats estretament amb els paviments sobreelevats i el sistema de calefacció subterrània (hypocaustum) de les termes, i ens permeten confirmar realment l'existència d'uns banys a la vil·la de la Salut.

Totes aquestes restes d'època romana, i en especial la canalització principal, no perduren més enllà de les darreries del segle II o inicis del segle III dC, quan queden definitivament abandonades i cobertes parcialment de terres.

– Fase II (antiguitat tardana, segles VII-VIII - mitjan s. IX)

Un cop les restes romanes de la fase precedent queden en desús, sembla que l'indret no és ocupat ni utilitzat fins un moment imprecís que podem situar a l'antiguitat tardana, entre els segles VII-VIII.

Durant d'aquesta fase és possible identificar –a partir de les restes arqueològiques, la seqüència estratigràfica i els materials ceràmics– una agrupació de set sitges situades a l'extrem de llevant de l'hostatgeria (sitges 12 a 15, 21-22 i 25). Algunes d'aquestes sitges ja està afectada per enterraments altmedievals posteriors (fase III) i quasi totes es retallen en estrats d'amortització d'època romana del segle II dC.

Els materials arqueològics localitzats en els rebliments de les sitges es caracteritzen principalment per la presència d'unes ceràmiques reduïdes irregulars, de pastes grises, marrons i ataronjades de factura grollera, elaborades a torneta i/o a mà, amb uns acabats i unes formes atribuïbles al segle VII-VIII. Aquests materials presenten paral·lels en d'altres jaciments del territori amb cronologies semblants, com ara el poblat de Can Gambús 1, i com ja s'ha dit es troben en estudi dins d'una tesi doctoral sobre el poblament i les produccions ceràmiques a la Catalunya Central durant l'antiguitat tardana i l'època altmedieval.

La resta de material recuperat es caracteritza, en primer lloc, per l'absència total de ceràmiques d'im-

portació del baix imperi i l'antiguitat tardana (segles V-VI), ja sigui vaixel·la fina (DSP i TSAD) o contenidors amfòrics i dòlia. De la mateixa manera que tampoc no es documenta la presència de material d'obra d'aquests períodes (tègula i ímbrex), que esdevé present en tots els assentaments de l'antiguitat tardana amb cronologies inicials dels segles V-VI. Aquest testimoni ex silentio ens permet constatar que l'assentament d'aquesta fase s'ha de generar en un moment més tardà dins l'antiguitat tardana, quan aquests materials d'importació i de construcció han deixat de produir-se i el bagatge ceràmic s'ha reduït a les produccions reduïdes de cuina, ja entrat el segle VII i durant el VIII.

D'altra banda, també es recuperà abundant material faunístic, corresponent a deixalles domèstiques i a restes d'àpat que reforcen la presència d'un assentament estable de tipus rural a l'indret. Així mateix, també es va localitzar gran quantitat d'escòria de ferro, amb nòduls de grans dimensions associats a nivells cendrosos, concentrats i abocats a la sitja 12.

Aquestes sitges, especialment el grup de la 12-15 i la 25 (sector 2), són amortitzades conjuntament amb abocades de terres per tal d'anivellar la zona i convertir-la en un espai de cementiri en un moment indeterminat del segle IX, abans de la construcció de l'església preromànica del segle X. D'aquesta manera, es va detectar un estrat d'anivellament i cobriment d'aquest grup de sitges (UE 174), que va proporcionar alguns fragments ceràmics que remuntaven amb d'altres localitzats en el rebliment de les sitges 12 i 15.

D'altra banda, tenim dos fons de sitja (sitges 20 i 21) que es van localitzar lleugerament desplaçats del primer grup, just al punt on el terreny inicia un pendent suau cap a l'est (sector 1). A partir de l'estratigrafia i de l'anàlisi del material recuperat en aquestes dues sitges és possible determinar que van ser amortitzades en un moment un xic anterior respecte a les sitges del grup anterior, dins el mateix període de l'antiguitat tardana i durant la mateixa fase d'ocupació i utilització de l'espai com a lloc de magatzem. El material ceràmic recuperat als seus rebliments és totalment homogeni i, en línies generals, és tècnicament i tipològicament semblant al de les altres sitges. Tanmateix, presenta unes certes particularitats que permeten situar-lo en un moment cronològic lleugerament anterior, entre els segles VII-VIII, especialment per la presència d'alguns fragments amb decoració incisa pentinada, algunes olles amb vores de llavis bisellats i de secció triangular amb visera i un fragment amb traços pintats verticals de coloració ocre. Aquests materials presenten paral·lels en altres jaciments propers de l'antiguitat tardana i l'època visigòtica excavats recentment, com poden ser els Horts de Can Torras (Castellar del Vallès) i Can Gambús 1 (Sabadell).

Aquests graners de la Salut correspondrien, doncs, a un petit assentament rural de l'antiguitat tardana, generat en un moment tardà entre els segles VII-VIII, que ocuparia aquest indret un cop la vil·la romana està totalment abandonada, amb espais enrunats i sectors coberts de terres ja des de segles anteriors. Tot i així, és possible que amb aquesta nova ocupació s'aprofités part d'algun mur visible conservat en alçat, per tal de configurar algun àmbit o espai cobert de l'assentament, tal vegada una zona de magatzem amb sitges com la que hem localitzat.

Aquesta ocupació és la que generarà posteriorment la necròpolis de tombes antropomorfes del segle IX-X i serà el precedent immediat de l'església preromànica del segle X (fase III).

– Fase III (època altmedieval, entre els segles IX-X i XIII)

Corresponent a l'etapa altmedieval, és possible diferenciar dos moments d'ocupació individualitzables temporalment. Un primer moment dins d'aquesta fase altmedieval (fase IIIa) està caracteritzat per la construcció d'una petita església preromànica de tipus funerari de nau rectangular, que s'assenta al damunt de les restes romanes ja amortitzades. Així mateix, dins d'aquesta fase es documenten tres enterraments en fossa antropomorfa (ent. 15-17) que estarien afectats per la paret de tancament oest d'aquesta església preromànica, la qual cosa ens indicaria l'existència d'un espai de cementiri anterior a la construcció del temple. Tanmateix, desconeixem si podria haver existit una petita església precedent d'estructura perible de la qual no tenim cap testimoni conservat.

Aquesta església preromànica que hem localitzat pot ser datada cap al segle X, i la tenim pràcticament conservada en la seva totalitat. Ha estat possible documentar una finestra d'una sola esqueixada, característica del període, situada al mur de migdia (UE 340).

La identificació d'una església d'època preromànica conservada a l'edifici de l'hostatgeria de la Salut ha estat una de les grans aportacions històriques d'aquesta campanya d'intervenció arqueològica. Fins ara, es desconeixia l'existència d'un temple tan antic i es considerava que l'ermita de Sant Iscle i Santa Victòria tenia un origen al segle XIV i que es trobava ja totalment desapareguda. Així doncs, amb la recerca que hem realitzat ha estat possible localitzar i identificar l'emplaçament de l'església original i, a més, revalorar el conjunt patrimonial i enriquir el coneixement històric de l'edifici, remuntant els orígens del temple als temps medievals, amb més de mil anys d'antiguitat.

Així mateix, ha estat possible identificar la necròpolis que funcionaria amb aquesta església i que esta-

ria situada al voltant de l'edifici. Amb aquesta excavació hem documentat un total de disset enterraments que presentaven pràcticament tots una estructura funerària del tipus fossa antropomorfa, característica del període altmedieval (entre els segles IX-X i XI), a excepció de tres petites fosses infantils. Dins el conjunt de sepultures, destaquen els enterraments 11 i 15, que singularment conservaven les restes parcials d'una coberta de llates de fusta disposades horitzontalment en el reclau de la fossa, les quals haurien sofert un procés de mineralització i de preservació especial. La resta de sepultures no conservaven la coberta, a excepció d'algun cas en què es conservava alguna llosa de cobriment (ent. 2 i 14).

Totes aquestes tombes estaven situades al costat de migdia de l'edifici, alineades amb la paret de la nau de l'església i seguint una orientació est-oest, amb el cap situat a l'oest. Desconeixem la presència de tombes als costats nord i oest del pati i als antics horts de l'hostatgeria pel fet que aquests espais exteriors no han estat excavats. Les tombes presenten una disposició espacial força regular i ordenada, seguint una certa alineació i deixant espais de circulació entre elles. Solament en dos casos es tallen entre elles, mentre que es pot documentar una superposició de dos únics nivells de sepultures entre els segles IX-X (fase IIIa) i els segles X-XI (fase IIIb).

Així mateix, cal destacar que aquestes tombes presentaven una diversitat tipològica interessant; se'n distingien dos grups cronològicament diferenciats.

En primer lloc, i corresponent al primer grup (fase IIIa), es documentaren les grans fosses amb doble reclau i fossa antropomorfa fusiforme d'extrems angulosos i amb la zona de la capçalera ben retallada amb angles rectes. Aquestes sepultures presenten una fondària considerable, pràcticament en tots els casos, de més d'un metre. Es localitzaren nou tombes d'aquest tipus (ent. 1, 5, 10, 11, 12, 14, 15, 16 i 17).

D'altra banda, corresponents al segon grup (fase IIIb), es documentaren unes tombes també antropomorfes però més evolucionades, que estratigràficament eren posteriors a les primeres. Es tracta d'uniques fosses de dimensions més reduïdes i d'escassa fondària, de formes i extrems arrodonits i, en alguns casos, amb una capçalera totalment globular o marcadament arrodonida, clarament diferenciada de les capçaleres anguloses del primer grup. Es localitzaren dues sepultures d'aquest tipus (ent. 3 i 13) que presentaven la capçalera globular, i tres en què apareixia una capçalera arrodonida més petita, sense fer el marcat casquet esfèric (ent. 4, 6 i 7). Pel que fa a la seqüència estratigràfica, va ser possible detectar que una d'aquestes tombes de capçalera globular (ent. 3) se superposava i tallava parcial-

ment el lateral dret de la fossa d'un enterrament antropomorf del primer grup (ent. 10), que alhora també era tallat lleugerament a la zona dels peus per un gran enterrament del primer grup (ent. 11).

D'aquesta manera, ha estat possible determinar que aquesta necròpolis no presenta continuïtat al llarg de l'edat mitjana, concretament entre el segle XI avançat i durant els segles XII i XIII, almenys en els sectors excavats. Per consegüent, cal suposar que l'espai de cementiri podria haver-se desplaçat de lloc o, fins i tot, que l'església de Sant Iscle ja no tingués aquesta funció funerària a partir del segle XI.

Per altra banda, s'han identificat i excavat un total de cinc sitges emplaçades a l'interior de la nau de l'església (sitges 6, 7, 16, 17 i 18). Aquestes sitges correspondrien a un ús exclusiu propi del temple i estarien en relació amb l'emmagatzematge del cereal producte del delme eclesiàstic. Aquests dipòsits tenen certes variants tipològiques. D'una banda, destaquen dues sitges de grans dimensions (sitges 17 i 18) amb uns perfils acampanats, allargassats, i el fons pla, corresponents a un primer moment dins els segles X-XI i, d'una altra, sobresurten tres sitges petites de perfil globular i fons arrodonit (sitges 6, 7 i 16) que són amortitzades cap al segle XIII (fase IIIc). La presència de material arqueològic als reblliments d'alguna d'aquestes sitges permet determinar aquesta cronologia. En aquest sentit, procedents de les sitges 6 i 7, cal remarcar les produccions ceràmiques oxidades i reduïdes de l'àrea vallesana del segle XIII, caracteritzades en diferents jaciments del territori, amb presència d'olles, tupins, cassoles, tapadores d'olla i grans tenalles de pastes ataronjades, marrons i grises. Així mateix, també s'identifiquen alguns fragments amb coberta vidrada de color verd corresponents a petites gerretes o setrills, atribuïbles a les primeres produccions amb vitrificat que es documenten al territori vallesà durant la segona meitat del segle XIII, ja siguin importacions de l'àrea valenciana o bé produccions regionals. També han estat documentades en conjunts ceràmics del segle XIII de la ciutat i el rodal de Sabadell (ROIG: 2003). Reforça aquesta cronologia la presència de monedes de Jaume I procedents del reblliment d'aquestes sitges, així com la localització de llànties de vidre típiques d'església i característiques del segle XIII, també identificades en altres esglésies excavades de la comarca.

Així mateix, es localitzaren onze sitges més situades a l'exterior de l'església. Aquestes estarien integrades dins el suposat espai de la sagrera eclesiàstica i podrien correspondre a propietaris laics. Aquests graners exteriors són amortitzats de manera successiva al llarg dels segles XI-XII (fase IIIb) i el segle XIII (fase IIIc), sense documentar-se cap més sitja de cronologia posterior. En tres casos aquestes sit-

ges seccionen enterraments en fossa antropomorfa corresponents al cementiri altmedieval precedent.

– Fase IV (època baixmedieval, entre els segles XIII i XV)

Durant aquest fase s'identifica una ampliació de l'edifici de l'església que podem situar provisionalment cap als inicis del segle XIV. Aquesta ampliació consisteix en l'aixecament d'un nou absis de planta rectangular a llevant i, probablement, la construcció d'una nova façana de ponent, allargant els peus de la nau. D'aquesta manera, es configura una església molt més allargassada, mantenint el cos central de la nau d'època preromànica i afegint-hi aquests dos nous cossos, tot respectant la planta rectangular de l'església precedent. La fàbrica d'aquest nou absis de planta rectangular es caracteritza per uns murs fets de còdols retocats i regularitzats disposats en filades més o menys horitzontals, lligats amb abundant morter de calç, i la presència de grans carreus a les cantoneres. L'obra d'aquest absis ha pogut ser datada a partir dels estrats d'anivellament i de preparació (UE 349-352) de la construcció dels murs perimetrals (UE 31). Aquests potents estrats de terres d'aterament i cobriment de la zona de la piscina romana (UE 346) a l'extrem est de l'edifici de l'hostatgeria (sector 7) han proporcionat material característic i exclusiu del segle XIV, amb presència de ceràmica en verd i manganès, així com abundants tessel·les i panots de mosaic llençats. Així doncs, el material ceràmic d'aquests estrats, juntament amb l'estudi dels materials localitzats en les excavacions de 1986 i 1988, cronològicament contemporanis, ens ha permès datar el moment d'ampliació de la capçalera de l'església medieval de Sant Iscle durant la primera meitat del segle XIV. És molt possible que la primera menció documental conservada de l'ermita, de l'any 1323, faci referència a l'estat de la nova capella un cop realitzades aquestes obres d'ampliació amb el nou absis afegit.

Per altra banda, també es documenta durant aquesta mateixa fase, cap als inicis del segle XIV, la construcció d'un edifici annex a l'església. Aquesta nova edificació es troba situada al costat de migdia i recolza sobre el mur de la nau de l'església (UE 31); la seva obra i els seus paraments presenten les mateixes característiques que la fàbrica del nou absis del segle XIV. Es tracta d'un cos de planta rectangular del qual conservem els potents fonaments de totes les parets perimetrals (UE 147), una de les quals s'estén cap al pati de l'hostatgeria i una altra aprofita part d'un mur d'època romana.

Relacionat amb aquesta construcció annexa es va identificar un petit àmbit construït i parcialment excavat al subsòl que estava delimitat per dos murets d'escassa entitat (UE 142), amb un arreboscat de morter de calç. Aquest àmbit configurava un

espai de planta rectangular adossat a la paret de migdia UE 147 d'aquest cos annex. El paviment d'aquest àmbit semisoterrat era el mateix terreny natural anivellat, amb un marcat pendent cap a l'est. Aquesta petita estança annexa va ser amortitzada amb una potent abocada de pedres en el nivell inferior (UE 141) i una abocada de terres d'anivellació superior (UE 140) amb material arqueològic característic de finals del segle XIV i molt d'inicis del XV. La petita estança annexa semisubterrània que s'esmenta podria correspondre a un espai de magatzem o graner de l'església, que substituiria les sitges d'emmagatzematge de l'interior del temple que al llarg del segle XIII van quedant en desús.¹⁰

Pel que fa a la interpretació provisional, podem identificar aquesta potent edificació afegida a l'església com la casa rectoral o casa de l'ermità. Aquest edifici ens apareix documentat en dates lleugerament posteriors a la seva construcció, ja durant el segle XV. Així, entre els anys 1433 i 1447, disposem de diverses referències a la casa de la capella de Sant Iscle on, a més, sabem que hi resideix durant un cert temps el rector Antoni Estaper, de la parròquia de Sant Feliu de Sabadell.

– Fase V (època moderna, segles XVI-XVIII)

Aquesta fase es caracteritza per les obres de reforma de l'església i per l'ampliació de la casa de l'ermità. A partir dels resultats arqueològics podem observar que el cos annex de planta rectangular de la fase precedent experimenta, durant els segles XVII i XVIII, un creixement cap a llevant i cap a ponent, fins arribar a configurar la imatge actual de gran part de l'edifici.

Pel que fa a l'església, podem constatar que manté l'estructura precedent i que només s'hi efectuen arranjaments interiors i un sobrealçament del sostre amb la construcció de falses voltes i arquets cecs fets de rajols i morter de calç. Així mateix, es documenta part d'un enterrament en fossa a l'interior de l'ermita que ja havia estat excavat als anys trenta. Probablement, aquest enterrament correspondria a algun dels ermitans que tingué la capella durant l'època moderna.

Atribuïble igualment a aquest període, es va documentar un gran retall semisubterrani de planta rectangular i més d'un metre de fondària conservada, situat a l'extrem est del cos edificat d'època baixmedieval. Aquest retall probablement correspondria a una bassa del segle XV-XVI per regar els horts de

l'ermita situats a la terrassa inferior, al costat de llevant de l'església i la casa. A partir dels materials localitzats als seus estrats de rebliment ha estat possible determinar que aquesta possible bassa fou abandonada i reomplerta de terres en un moment indeterminat de la segona meitat del segle XVI. Posteriorment, durant el segle XVII i després al XVIII, aquest espai experimentarà uns nous terraplenaments amb la construcció de diversos murs per tal d'ampliar el cos de l'edifici de l'ermitatge i la capella.

D'altra banda, i lleugerament posterior, tenim una galeria subterrània excavada al terreny natural emplaçada a l'interior de la casa de l'ermità. Aquesta galeria es troba situada a la sala d'entrada de l'hostatgeria, a tocar la paret de la façana de migdia. Presenta una entrada a nivell del terra consistent en una obertura estreta, de la qual surten diversos graons retallats al subsòl, i dona accés a un passadís amb una bifurcació, una de les quals desemboca en una cambra circular. La galeria subterrània citada va ser reomplerta de terres entre finals del segle XVIII i el començament del segle XIX.

– Fase VI (època contemporània, segles XIX-XX)

Aquesta fase es caracteritza per l'abandó, a finals del segle XIX, de l'antiga capella i la conversió del seu espai en dependències de l'hostatgeria. L'abandó de l'antiga capella està en relació amb la construcció del nou santuari, a poc més de cinquanta metres de distància, entre els anys 1876-1879 i 1882.

Així mateix, va ser possible documentar algunes restes corresponents a les reformes i ampliacions de l'edifici de l'hostatgeria al llarg del segle XIX. D'una banda, es testimonia la construcció de la gran edificació avançada de planta rectangular situada al costat de ponent del conjunt. Aquest nou edifici, aixecat l'any 1845, disposava d'uns baixos destinats a les cavalierisses i la carbonera, i al primer pis la sala de l'Ajuntament. Amb aquestes obres es va realitzar un potent rebaix del terreny natural que va fer desaparèixer les restes arqueològiques d'aquest sector. En aquests espais es va documentar un pou mort, diversos forats de pal i algun petit retall. D'altra banda, a la meitat de llevant de l'hostatgeria es documentaren els envans de compartiment de les diferents estances, una canalització feta de rajols, així com les restes d'un paviment fet de còdols i alguns nivells i paviments de circulació d'argila datables al segle XIX.

10 Tenim un exemple força semblant d'aquest tipus de graners construïts o petits espais de magatzem eclesiàstics a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Vallès Occ.). Es tracta també d'un àmbit semisubterrani de planta rectangular delimitat per murets de còdols i morter, amb una solera consistent en el mateix terreny natural i situat al peu de l'església, amb una cronologia dins els segles XIII i XIV (ROIG; COLL: 2003).

Per altra banda, una referència documental de l'any 1870 ens diu que la capella i les construccions annexes es troben en un estat ruïnós i que abans de l'any 1874 s'havia enderrocat la sala vella. Posteriorment, l'any 1896, l'abandonament de l'antiga ermita és total i l'arquitecte municipal Juli Batllevell va proposar enderrocar les voltes i restaurar la coberta. Més endavant, la capella va ser desfigurada i es va utilitzar per a serveis domèstics.

D'aquesta manera, entre els anys 1920 i 1930, es va permetre que l'ermità destruís la cornisa superior del portal i esbotzés el cor i l'escala (situats als peus de la nau, a la façana de ponent) per entrar-hi el carro de vela. Així mateix, es va desfigurar el presbiteri de l'antiga ermita amb la construcció del transformador elèctric.

Conclusions finals: evolució del poblament durant l'època romana, l'antiguitat tardana i l'època altmedieval a la serra de Sant Iscle

Aquesta darrera intervenció arqueològica que hem portat a terme a l'hostatgeria de la Salut de Sabadell, juntament amb les excavacions antigues realitzades en el mateix jaciment, així com les efectuades en diferents indrets de la carena de Sant Iscle els darrers anys, ens permeten fer una aproximació a la dinàmica d'ocupació d'aquest territori, la conca mitjana del riu Ripoll, des d'època romana fins a època altmedieval (entre el segle I aC i el segle XI dC).

– La vil·la romana de la Salut: la mansio Arragone i la Via Augusta

Les diverses excavacions arqueològiques efectuades a l'indret i a l'entorn del santuari de la Mare de Déu de la Salut han testimoniat l'existència d'un important jaciment d'època romana, identificat com una vil·la de tipus rural. Sabem que aquesta vil·la va ser fundada en època republicana, cap a la primera meitat del segle I aC, sobre un suposat assentament ibèric precedent, que resta encara per determinar, i sembla que va perdurar fins a les darreries del segle II dC, a grans trets.

D'aquesta vil·la destaca una considerable *pars rustica*, dedicada a la producció i comercialització de vi laietà, amb una àmplia àrea de magatzem de dolia,

un gran forn de producció d'àmfores tarraconenses del tipus Laietana 1 i tres forns més de ceràmica comuna i sigil·lada hispànica. Així mateix, també destaquen les restes de la *pars urbana*, de la qual podem identificar una àrea de banys amb presència de dues piscines i un mosaic de tesselles blanques i negres amb la figura de Neptú.¹¹

Aquest centre productor de la vil·la romana de la Salut és possible relacionar-lo amb el pas de la Via Augusta per aquest indret i, fins i tot, atribuir-lo a una de les parades del seu recorregut, la *Mansio Arragone*, que apareix esmentada en els *itineraria* del vasos apol·linars de Vicarello (Itàlia) que es poden datar cap al canvi d'era, així com en d'altres fonts itineràries romanes.

En aquesta línia, diversos estudis sobre la xarxa viària romana a Catalunya confirmen que la via principal era la Via Augusta de l'interior, la qual pot ser datada, en el traçat primigeni, a l'època republicana, tot i que es detecta una remodelació profunda i sistemàtica de tot el seu recorregut duta a terme per l'emperador August, dins un context de reestructuració territorial ampli, que s'ha datat en el decenni 16-6 aC.¹² En el seu recorregut pel Vallès, aquesta via enllaçava, segons les fonts itineràries, tres o quatre *mansiones* diferents: *Semproniana* i *Praetorium* (identificades a la zona de l'actual Granollers/Parets i la Roca del Vallès), *Arragone* (identificada a la zona del santuari de la Mare de Déu de la Salut de Sabadell) i *Ad Fines* (identificada a l'actual Martorell). Diferents autors han proposat un recorregut per al traçat de la via Augusta al llarg del seu pas per Catalunya des dels Pirineus.¹³ Així, pel que fa al tram concret que creua el territori del Vallès, sabem que aquest vindria de Sant Celoni, per Llinars i la Roca, passant per Parets, Sabadell, Sant Quirze, Ca n'Ametller/Sant Llorenç de Fontcalçada a Sant Cugat, sud de Rubí i Castellbisbal, per anar a travessar el riu Llobregat pel pont del Diable a Martorell. Tot i així, es desconeix per on discorria físicament gran part d'aquest traçat, atès que no disposem, ara com ara, de cap tram conservat o, si més no, identificat amb certesa.

D'aquesta manera, segons aquest itinerari ha estat possible plantejar el pas d'aquesta via per l'actual ciutat i terme de Sabadell. Aquesta passaria per la vil·la romana de la Salut tot baixant des de la serra de Sant Iscle, creuaria el riu Ripoll a l'indret del pont de la Salut i s'enfilaria per la riba dreta fins

11 Tanmateix, el coneixement que tenim d'aquesta important vil·la romana de la Salut és encara força parcial. Les diverses intervencions efectuades a partir de la primera del segle XX no van ser exhaustives i es van fer amb la metodologia i els coneixements de l'època, de manera que els resultats obtinguts, que en gran part romanen encara per analitzar, han estat parcials i la informació generada ha estat poc valorada. És en aquest sentit, doncs, que s'ha endegat un estudi global del conjunt amb una primera fase d'anàlisi dels materials arqueològics dels fons antics. D'altra banda, cal tenir present que esdevindria del tot necessària una intervenció en extensió al conjunt, tant dels sectors excavats d'antic com de la resta d'espais no intervinguts.

12 MAYER, M.; RODÀ, I. (1997, 115).

13 MAYER, M.; RODÀ, I. (1984, 39-44) i (1997, 114-125). PALLÍ, F.(1985), ESTRADA, J. (1997, 149-156).

1 Traçat hipotètic de la Via Augusta al seu pas per Sabadell (Antic camí de Caldes). 2 Vil·la romana de la Salut (s. I aC - II dC) (Mansio Arragone). Assentament de l'Antiguitat tardana (s. VII - VIII) i Època Altmedieval (s. IX - XI). 3 Església de Sant Iscle (s. X - XI) 4 Intervenció arqueològica Riba Ripoll 1998. Trobada de les restes d'un suposat tram de la via romana. 5 Trobada, l'any 1962, de les restes d'un suposat tram de la via romana. 6 Pla de Sant Nicolau. Assentament del Baix imperi i de l'Antiguitat tardana (s. IV - VIII) i Època Altmedieval (s. IX - XIII).	7 Capella de Sant Nicolau d'Arraona (s. X - XIII) (Abans parròquia de Sant Feliu d'Arraona) <i>Parrochia S. Felici de Arrahona</i>, (any 1007). 8 Turó del Castell d'Arraona - (s. X - XIII). <i>Castrum Arragonem</i>, (any 1049). 9 Assentament de l'Antiguitat Tardana del barri de Torre-Romeu (s. VI - VII). 10 Nucli de la Vila medieval de Sabadell (s. XI - XIII)

LÀMINA 8. Fotografia aèria de la Serra de Sant Iscle amb indicació dels llocs de poblament d'època romana, antiguitat tardana i edat mitja. Font: ICC. Tractament: Jordi Roig i Buxó.

assolir el pla on s'emplaça l'actual ciutat de Sabadell.

Les primeres restes que es van identificar a Sabadell atribuïbles a aquest tram de la Via Augusta van ser localitzades pel Sr. Rafael Subirana i Ollé després de les riuades de l'any 1962, en el marge de la riba dreta del riu Ripoll passat el pont de la Salut, a escassos metres del portal de la planta baixa del molí d'en Torrella. En aquest punt, l'efecte de les riuades va deixar al descobert la seqüència estratigràfica en secció del camí de Caldes, on hi havia

diverses capes o nivells superposats. En el nivell més inferior, sobre la terra verge, hi havia un gruix de paviment de picadís, construït amb morter i petits fragments de terrissa d'època romana, entre ells trossos de tegulae i de dolia. Aquest gruix de paviment romà tenia uns 16 centímetres i era de construcció molt forta i resistent (SUBIRANA: 1979).

Posteriorment, l'any 1999, amb la realització d'una intervenció arqueològica puntual a la riba esquerra del riu Ripoll, a l'indret de pas de l'antic camí de Caldes, es localitzà per sota dels nivells del camí un

gran retall antròpic amb una preparació consistent de còdols al seu interior. Aquestes restes han estat proposades com a possibles vestigis del rudus inferior d'un tram malmès de la via romana al seu pas pel riu Ripoll mitjançant gual (ROIG: 2002). Cal tenir en compte que aquestes restes es troben localitzades entre el que seria el tram de baixada de la vila romana de la Salut i el tram de pujada al pla de Sabadell.

Per altra banda, i a tall d'interpretacions, és possible observar que gran part de la historiografia ja ha apuntat sovint, amb major o menor insistència, la relació existent entre aquesta vil·la romana de la Salut amb l'Arragone mansio de la Via Augusta.¹⁴

En aquest sentit, i un cop analitzades totes les dades i les informacions existents sobre la qüestió, creiem que aquesta associació entre l'assentament romà de la Salut i la mansio Arraone de les fonts itineràries romanes està suficientment contrastada. D'una banda, per la mateixa evidència i entitat de les restes romanes i, ja de manera del tot concloent, per l'existència de la nombrosa documentació escrita altmedieval. Així doncs, aquesta associació esdevé del tot versemblant, si considerem la significativa perdurabilitat i fossilització del topònim antic Arraona al mateix indret concret del seu emplaçament geogràfic.¹⁵

D'aquesta manera és possible rastrejar en els documents d'època altmedieval les diferents cites al termino Arraone, al castrum Arraona i a la parrochia Sant Felici de Arraona, i identificar-los amb els seus emplaçaments físics corresponents, els quals es troben rodejant el punt central de la vil·la romana de la Salut (mansio Arraone).

Aquestes primeres referències documentals d'època altmedieval referides al terme d'Arraona i a les dues entitats de poder feudal, el castell d'Arraona i la parròquia d'Arraona, daten del segle X i es fan especialment abundoses al llarg dels segles XI-XII. Una mostra d'aquestes la tenim els anys 949 i 961 amb l'esment del terme d'Arraona (*termino Arraone i termine de Arrahona*, CSC, doc. 173).¹⁶

Així mateix, cal destacar la presència l'any 1007 de la parroquia de Rahona (ALTURO: 1985, doc. 16) i posteriorment l'any 1024 la parrochia S. Felici de Arrahona (CSC, doc. 495). Aquesta parròquia està identificada perfectament i es troba representada

per l'edifici de l'església preromànica avui coneguda com a capella de Sant Nicolau d'Arraona. Aquesta està situada al marge esquerra del riu Ripoll, a les proximitats del santuari i de la vil·la romana de la Salut, a poc més de vuit cents metres de distància.

Finalment, comptem amb l'existència del castell d'Arraona, que apareix en una primera referència documental de l'any 1049 (castrum de Arrahona, Arxiu de la Corona d'Aragó, col. Ramon Berenguer I, perg. 105). Aquest castell es troba emplaçat físicament en un turó de la mateixa terrassa fluvial de la riba dreta del Ripoll, a poc més de dos centenars de metres del jaciment romà de la Salut.

Tots aquests elements, registre documental i jaciments arqueològics, es complementen a la perfecció i esdevenen del tot concloents a l'hora d'analitzar i identificar els llocs de poblament i les entitats de poder del territori d'Arraona des de l'època romana fins a l'època altmedieval, i observar, així, que estan centrats i giren a l'entorn del punt neurràlgic constituït per la vil·la romana de la Salut (mansio Arraone) i l'antic traçat de la via romana (Via Augusta) (vegeu plànol poblament).

– El poblament de l'antiguitat tardana i l'època altmedieval: de la mansio Arragone al termino Arraone

Per altra banda, és a partir de l'estudi de determinats jaciments arqueològics i de l'anàlisi dels seus conjunts ceràmics que esdevé possible analitzar l'evolució del poblament durant l'antiguitat tardana i el pas a l'època altmedieval a la Serra de Sant Iscle i, més concretament, al territori comprès per la riba esquerra del riu Ripoll, entre l'emplaçament de la vil·la romana de la Salut i la parròquia altmedieval de Sant Feliu d'Arraona.

És en aquesta línia, doncs, que hem realitzat els estudis dels materials arqueològics de les excavacions efectuades de manera discontinua entre els anys quaranta i setanta del segle XX a l'església de Sant Nicolau d'Arraona i al Pla d'Antena o Pla de Sant Nicolau, ambdós jaciments situats a les proximitats del jaciment de la Salut. Així doncs, ha estat possible realitzar una relectura de les restes arqueològiques i una reinterpretació de tots dos conjunts (ROIG: 1999; COLL; ROIG; MOLINA: 1997). Aquests estudis, algun d'ells parcialment divulgat,

14 MAS (1944 i 1949), ROCA (1978), SUBIRANA (1979), MAYER; RODÀ (1984 i 1997), PALLÍ (1985), ESTRADA (1997), ROIG (2002).

15 En un article recent tornarem a insistir en aquest aspecte, i ja esbossarem d'una manera abreujada a partir del registre documental la relació evident entre el topònim altmedieval Arraona i l'indret de la Salut on hi ha la vil·la romana, identificant-la com la mansio Arraone de la Via Augusta (ROIG: 2002).

16 No seria massa descabdelat plantejar la possibilitat que aquest termino Arraone altmedieval fos la perduració del territori adscrit a la vil·la romana i es correspongués amb els límits de la propietat del fundus romà. D'aquesta manera, s'hauria produït una fossilització d'un terme territorial precedent centrat per la vil·la romana de la Salut.

complementen i reforcen les propostes i les aportacions generades amb la darrera excavació al paratge arqueològic de la Salut. L'estudi d'aquests jaciments es troba inserit dins d'un treball de tesi doctoral més ampli sobre el poblament al territori de la Depressió Prelitoral Catalana, on s'analitzen detalladament els diversos jaciments de l'antiguitat tardana i l'època altmedieval de la serra de Sant Iscle i del Vallès en general.

Per consegüent, s'han analitzat els resultats obtinguts en les diferents intervencions arqueològiques efectuades a l'interior i a l'exterior de la capella de Sant Nicolau d'Arraona (antiga parròquia de Sant Feliu d'Arraona) durant els anys 1932-1945 i al llarg del 1947 per part de Vicenç Renom, com també les que van realitzar entre els anys 1975-76 Eulàlia Morral i Cecília Llobet, i que en el seu moment foren atribuïdes genèricament a l'època medieval (MORRAL; LLOBET: 1977-78). Així doncs, gràcies als estudis que hem realitzat ha estat possible identificar un conjunt funerari de l'antiguitat tardana (entre els segles V-VIII dC), amb un total de deu enterraments atribuïbles amb seguretat a aquest període (ROIG: 1999). Es tracta de tombes de tegulae a doble vessant, caixa de maçoneria i caixa de còdols, tipologies totes elles característiques de l'antiguitat tardana. Aquestes sepultures anirien associades a restes de murs de planta indefinida i paviments d'opus signinum. Aquesta necròpolis evolucionarà al llarg de l'alta edat mitjana cap a un cementiri de tombes antropomorfes –associades a una església preromànica (segles IX-X)–, el qual s'estendrà i s'allunyarà de manera significativa de l'entorn immediat del temple, pel fet que aquest ja es troba ocupat per tombes de la fase precedent. Així mateix, també hem identificat algunes sitges i materials localitzats a l'interior de la capella, alguns dels quals es poden atribuir a l'antiguitat tardana i d'altres a l'època altmedieval. En aquest sentit, per les característiques del jaciment, les restes arqueològiques i estructurals i la mateixa singularitat de les sepultures, s'apunta la possibilitat que aquest cementiri de l'antiguitat tardana estigués relacionat amb un edifici de caràcter funerari, que tindria perduració en època altmedieval amb una església parroquial (ROIG: 1999).

Per altra banda, i pel que fa al jaciment del Pla d'Antena de Sant Nicolau o també anomenat del Pla de Sant Nicolau, Rafael Subirana va excavar dues sitges l'any 1969 a uns centenars de metres de l'església de Sant Nicolau, les quals també s'atribuïren en el seu moment a l'època medieval (SUBIRANA: 1979). D'aquest conjunt ha estat possible estudiar de nou els materials ceràmics del seu rebliment i atribuir-los a l'antiguitat tardana, dins el segle VI dC (COLL; ROIG; MOLINA: 1997). Es tracta d'un conjunt ceràmic constituït principalment

per les produccions de cuites reductores, amb recipients de cuina representats majoritàriament per olles de vora motllurada típiques d'aquest període i caracteritzades darrerament al territori del Vallès. Presenten nombrosos paral·lels en jaciments de l'antiguitat tardana de l'entorn immediat, com ara Sant Menna a Sentmenat, Bòbila Bellsolà a Santa Perpètua de Mogoda i Can Gambús 1 a Sabadell.

D'aquesta manera, doncs, després d'analitzar les diverses excavacions arqueològiques efectuades en aquests dos jaciments, és possible observar que les sitges localitzades a l'indret del Pla d'Antena es relacionarien amb altres estructures i sitges, també de l'antiguitat tardana, localitzades a les proximitats de Sant Nicolau. Tot plegat formaria part d'un assentament més extens de l'antiguitat tardana emplaçat al llarg de tot el pla de Sant Nicolau. Així mateix, les recents intervencions arqueològiques al proper barri de Torre-romeu – Can Roqueta de Sabadell també han localitzat un assentament de l'antiguitat tardana amb presència de sitges per a l'emmagatzematge de cereal i dipòsits/lacus per a líquids. Aquest assentament es troba situat a poc més de dos centenars de metres del conjunt analitzat de Sant Nicolau d'Arraona, en el mateix carener de la serra de Sant Iscle, amb el qual –molt probablement– es podria relacionar.

Fent una breu recapitulació, i pel que fa a les conclusions, és possible detectar, doncs, l'existència de poblament a la Serra de Sant Iscle ja a l'època romana republicana, amb la presència de la vil·la romana de la Salut, identificada com la mansio Arragonem, i situada en el pas de la Via Augusta. Aquest assentament romà de la Salut esdevindrà el precedent de les ocupacions posteriors durant el baix imperi i l'antiguitat tardana. Les etapes citades estaran englobades dins els límits territorials d'aquesta gran propietat d'època romana, però experimentaran un desplaçament del lloc físic dels assentaments. Així doncs, aquests nous assentaments s'emplaçaran a les proximitats de l'indret de la Salut i esdevindran petits nuclis pagesos suposadament circumscrits dins l'àmbit territorial de l'antiga vil·la romana.

Aquests assentaments rurals es corresponen amb els jaciments de l'antiguitat tardana del Pla de Sant Nicolau i de Torre-romeu – Can Roqueta, amb presència de sitges i estructures d'escassa entitat constructiva, corresponents a vilatges pagesos de tipus agrícola. La identificació a l'indret de Sant Nicolau (antigament Sant Feliu d'Arraona) d'un espai cementiri amb una possible església de l'antiguitat tardana associada (ROIG: 1999) ens permet plantejar que aquesta esdevindrà l'element cohesionador i de control espiritual d'aquestes comunitats camperoles, ja que es convertirà en el precedent immediat de la parròquia altmedieval de Sant Feliu

d'Arraona. Aquesta església la trobem situada a les proximitats de l'emplaçament del castell d'Arraona que, situat damunt l'esperó entre el riu Ripoll i el riu Tort, controlaria el pas de l'antiga via romana i el camí medieval, i esdevindria el centre de poder feudal del territori.

Bibliografia

CARRERAS, MIQUEL (1932). *Elements d'Història de Sabadell*. Edicions de la Comissió de Cultura, Sabadell.

CASAS, M. TERESA (1987). «Estudi preliminar: les àmfores de la vil·la de la Salut (Sabadell)». *Arraona*, núm. 1, tercera època, Sabadell, pàg. 15-26.

CASAS I SELVAS, TERESA *et al.* (1988). *Aproximació al coneixement del món rural romà al Vallès Occidental*. Treball premiat per la Caixa d'Estalvis de Sabadell en el Concurs d'Estudis Socioeconòmics i Culturals, corresponents a l'any 1986 (inèdit).

CASTELLS, ANDREU (1961). *L'art Sabadellenc*. Ed. Riutort, Sabadell, pàg. 78-95.

COLL, J. M.; ROIG, JORDI; MOLINA, J. A. (1997). «Las producciones cerámicas de época visigoda en la Catalunya Central (ss. VI-VII): consideraciones técnicas y morfológicas», dins *La Céramique Médiévale en Méditerranée, Actes du Congrès de l'AIECM2 (Aix-en-Provence, 13-18 nov. 1995)*. Narration Éditions, Aix-en-Provence, pàg. 193-197.

ESTRADA, J. (1997). «El itinerario de los Vasos Apolínares en el trayecto de Girona a Tarragona», dins G. CASTELLVÍ, J. P. COMPS, J. KOTARVA, A. PEZIN, *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. Documents d'Archéologie Française, 61. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, pàg. 149-156.

MAS, L. (1944). «Arragonem, la progenitora de Sabadell». *Museo de la Ciudad de Sabadell*, Sabadell, pàg. 39-44.

– (1949). «Situación de estación o poblado de Arragona de los itinerarios romanos de los primeros siglos», dins *IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español*. Elche, 1948. Cartagena, 1949, pàg. 393-399.

– (1964). «Razón topográfica del emplazamiento de la primera Sede Parroquial de San Félix de Arrahona en relación con el trazado de la vía Augusta». *Museo de la Ciudad de Sabadell*, núm. 8. Sabadell.

MATEU, ERNEST (1950). «La Mare de Déu de la Salut de Sabadell». *Alba*, núm. 2, pàg. 31-33.

MAYER, MARC; RODÀ, ISABEL (1984). *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell.

– (1997). «La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre. Présentation», dins G. CASTELLVÍ, J. P. COMPS, J. KOTARVA, A. PEZIN, *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*. Documents d'archéologie française, núm. 61, pàg. 114-125. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, París.

MORRAL, EULÀLIA; LLOBET, CECÍLIA (1977). «Sigil·lata con marcas de Arragona», dins *Actas del XIV Congreso Nacional de Arqueología* (Vitoria, 1975). Saragossa, pàg. 973-978.

– (1977-78). «Sant Nicolau: resultats d'una prospecció». *Arrahona*, núm. 4-5, Sabadell, pàg. 7-52.

PALLÍ, F. (1985). «La Vía Augusta en Cataluña». *Faventia Monografias*, núm. 3. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

RAMOS, M. LLUÏSA (1991). «Sant Iscle i Santa Victòria», dins *Catalunya Romànica*, vol. XVIII: El Vallès Occidental i el Vallès Oriental. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pàg. 158.

RENOM, VICENÇ (1961). *Diari d'excavacions*, 3 vol. Museu d'Història de Sabadell. Diaris inèdits mecanografiats, vol. III: La Salut, 3a època, pàg. 173-197.

RENOM, VICENÇ; MAS, LLUÏS (1950). «Las excavaciones del poblado de Arragona». *Arrahona*, núm. 1-2. Museo de la Ciudad de Sabadell, Sabadell, pàg. 93-118.

ROCA, M. (1978). «Producció de sigil·lata a la vil·la de la Salut». *Arraona*, núm. 6, II època, pàg. 5-30. Sabadell.

ROIG, ALBERT; ROIG, JORDI (2000). *La vila medieval de Sabadell (segles XI-XVI). Dotze anys d'arqueologia a la ciutat (1988-2000)*. Museu d'Història de Sabadell. Quaderns d'Arqueologia, núm. 1. Sabadell.

ROIG, JORDI (1999). «Món funerari de les valls del Llobregat i del Besòs», *Del romà al Romànic, la Tarraconense Mediterrània dels segles IV al X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pàg. 283-288.

– (2002). «Índicis arqueològics del pas de la via Augusta per Sabadell (Vallès Occidental): la intervenció arqueològica a la riba esquerra del riu Ripoll». *Arraona*, Revista d'Història, núm. 26, IV època, pàg. 76-91. Sabadell.

– (2003). «Sitges i estructures d'emmagatzematge d'època medieval a la vila de Sabadell (del segle XII al XIV)», dins *II Congrés d'Arqueologia Medieval i*

Moderna a Catalunya, 18-21 d'abril de 2002, St. Cugat del Vallès, vol. I. ACRAM, Barcelona, pàg. 381-394.

– (2003). «La intervenció arqueològica a l'antiga Hostatgeria de la Salut de Sabadell (Vallès Occ.): de la mansió romana d'Arragone a l'església de Sant Iscle», *Jornades d'Arqueologia 2003. Intervencions arqueològiques i paleontològiques a les comarques de Barcelona (2001-2002)*, Sant Boi de Llobregat (en premsa).

– (2005). *Memòria de la intervenció arqueològica a l'antiga Hostatgeria de la Salut de Sabadell (Vallès Occ.), juliol-setembre 2002*. Memòria dipositada al MHS i al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (inèdita).

ROIG, JORDI; COLL, J. M. (2003). «Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Occ.): de la vila Pauliniano a la parròquia de Sant Salvador», dins *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 18-21 d'abril de 2002*, St. Cugat del Vallès, vol. II. ACRAM, Barcelona, pàg. 721-734.

ROIG, JORDI; COLL, J. M.; MOLINA, J. A. (1995). «El forn de la Vinya d'en Sant (Castellar del Vallès) i els contextos ceràmics del segle XIII al Vallès». *Arraona*, núm. 17, tercera època. Sabadell, pàg. 9-36.

– (1994). «Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès». *Quaderns Científics i Tècnics*, núm. 9. Diputació de Barcelona, Barcelona, pàg. 37-62.

SALVANY, J. (1844). *Reflexiones críticas sobre la antigüedad de la Parroquia de Sabadell*. Sabadell.

SUBIRANA, RAFAEL (1979). *Obra sabadellenca, 1953-1978 (edició d'homenatge)*. Sabadell, pàg. 66-69, 83-84 i 277-279.

VILA, J. (1914). «Arqueologia. Excavacions a la serra de la Salut». *Ars, revista Quinzenal de Literatura i Arts de Sabadell*, núm. 1, 2 i 3 (any I), Sabadell.

– (1927). *Memoria de los trabajos realizados en las cercanías del Real Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell*. Imp. Ribera, Sabadell.